

Između života i smrti

Pojatina, Adriana Branka

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:992600>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-24**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij Etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Adriana Branka Pojatina

**Između života i smrti: starenje i umiranje u
Varešu, BiH**
Diplomski rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij Etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Između života i smrti: starenje i umiranje u Varešu,
BiH

Diplomski rad

Student/ica:

Adriana Branka Pojatina

Mentor/ica:

Doc.dr.sc Mario Katić

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Adriana Branka Pojatina**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom “**Između života i smrti:starenje i umiranje u Varešu, BiH**” rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 24. ožujak 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD I SUSRET S TERENOM.....	1
2. METODOLOGIJA.....	7
3. STARENJE U SUVREMENOM KONTEKSTU.....	10
4. SMRT U SUVREMENOM KONTEKSTU.....	16
5. KRIZA SKRBI U BiH.....	23
6. STARENJE I UMIRANJE U VAREŠU.....	27
6.1 Problemi vareškog starijeg stanovništva.....	27
6.2 „Dok imamo djecu nema staračkog doma!“ - privrženost tradicionalnim oblicima skrbi....	33
6.3 Između života (kuće) i smrti (grobja): razmišljanja o vlastitoj smrti.....	36
6.4 Promjene vezane za smrt.....	40
7. ZAKLJUČAK.....	43
8. POPIS LITERATURE.....	46
9. ELEKTRONSKI IZVORI.....	47
10. POPIS PRILOGA.....	48

Između života i smrti: starenje i umiranje u Varešu, BiH

Svrha ovog rada jest prikazati starenje i suočavanje sa smrću stanovništva vareškog kraja u suvremenom kontekstu. Društveno-političke promjene u Bosni i Hercegovini utjecale su i na promjene u ulozi obitelji, a one se vrlo snažno odražavaju na svakodnevicu starijih ljudi. Slaba infrastruktura, slabe mirovine, izoliranost i usamljenost samo su neke poteškoće koje oblikuju iskustvo njihovog starenja. Istraživanje je pokazalo da su potpuno privrženi tradicionalnim oblicima skrbi, tj. da očekuju od svojih potomaka da će se brinuti o njima kada to postane potrebno. No, većina njihovih potomaka živi izvan Vareša, što stvara jaz između njihovih želja i mogućnosti. Obzirom da je smrt završna faza procesa starenja i da ta činjenica utječe na poimanje vlastitog starenja, nastojala sam istražiti i njihova razmišljanja o smrti. Istraživanje je pokazalo da veći strah predstavljaju bolest, nemoć i gubitak neovisnosti, nego sama smrt. Smrt u njihovoj sredini još uvijek nije u potpunosti „istisnuta“ iz svakodnevnog života, no ipak se nazire polagano napuštanje „tradicionalnih“ obrazaca skrbi o starijima i pokojnicima kao i samog odnosa prema smrti.

Ključne riječi: Vareš, selo, tradicija, suvremenost, iskustvo, starost, starenje, smrt

Between life and death: aging and death in Vareš, Bosnia

This paper focuses on aging and death of the elderly in Vareš in the modern context. Socio-political changes in Bosnia have a big influence on changes in the role of the family which strongly reflect on the life of the elderly. Poor infrastructure, low pensions, isolation and loneliness are just some of the difficulties that shape the experience of their aging. This research has shown that the elderly are completely attached to traditional forms of care. They expect good care from their offspring, but most of them live outside Vareš which creates a gap between their wishes and opportunities. Since death is the final stage of the aging process and that this fact affects the perception of one's own aging, I have also tried to explore their thoughts on death. Research has shown that greater fear is a disease, helplessness and loss of independence than death itself. Death is still not completely "excommunicated" from everyday life, but there is still a slow departure from the "traditional" patterns of care for the elderly and deceased as well as the relationship with death itself.

***Key words:** Vareš, tradition, modernity, experience, elderly, death*

1. UVOD

Vareš - grad zanimljive prošlosti, a nama nepoznate suvremenosti. Skupina studenata etnologije iz Zadra zaputila se na terensko istraživanje u taj srednjobosanski gradić prvi put u lipnju 2015.godine. Moja istraživačka tema je isplivala vrlo brzo i činila mi se kao logičan izbor u datom trenutku. Zнала sam da želim pisati o nečemu što me istinski zanima, o nečemu što je već ionako okupiralo moje misli. Razlog moje okupiranosti starenjem i smrću proizlaze ponajviše iz činjenice da sam se kratko prije prvog odlaska na teren suočila sa smrću bake, a godinu dana prije toga sa smrću djeda – dvoje meni bliskih osoba. Oboje su živjeli i starili u svojoj kući u Dubrovniku, ali završeci njihovih života bili su potpuno različiti. Djed je umro u njihovoj kući, nakon čega je baka preselila kod nas u Zagreb, gdje je godinu dana poslije umrla u stacionaru jednog staračkog doma. Moja obitelj je u obje situacije na svim razinama bila uključena, no kontekst unutar kojeg su se odvijale njihove pojedinačne sudbine bio je potpuno različit. Počela sam se pitati koje se situacije vezane za starenje i umiranje odvijaju u mojoj široj okolini, koja smrt i starost odmiče od pogleda, a pogotovo pogleda djece i mladih. Od početka sam znala da neće biti nimalo jednostavno. Bila sam svjesna da ću zadrijeti u vrlo osjetljivo područje i da postoji velika mogućnost da mojim kazivačima, ali i meni kao istraživaču u nekim trenucima neće biti ugodno razmišljati i razgovarati o ovim temama. Od trenutka prijave teme diplomskog rada mnogo puta sam iz svoje okoline dobila negativne komentare i savjete da odustanem od tako „mračne“ teme. Bez obzira na to, imala sam potrebu suočiti se s izazovom i prihvatila sam sve potencijalne poteškoće koje mi se mogu nametnuti. Očito je da su starost, a pogotovo smrt *tabu* teme na čiji se spomen neki ljudi doslovno naježe. No, smatram da nije dobro izbjegavati teme koje se direktno tiču svih nas. Čini se da na to često zaboravljamo i da je lagodnije pretvarati se da nas se starost i smrt ne tiču.

Pripremajući se za istraživanje, krenula sam sa iščitavanjem jedinog pisanog izvora o Varešu - etnografije Mije Žuljića s početka 20.stoljeća.¹ Na više od 600 stranica teksta, Žuljić vrlo sistematično i detaljno opisuje nekadašnji život i svakodnevicu stanovnika u gradu i u vareškim selima. Obuhvatio je mnoštvo tema - od željezare, rudnika, života u obitelji i u susjedstvu (*komšiluku*), zanimanja ljudi, provođenja slobodnog vremena, ženidbe, poroda, smrti i vjerskog života. Detaljno je opisao izgled ljudi i krajolika i time čitatelju pružio živu

---

¹ Mijo Žuljić se rodio 1875.godine u Varešu. Njegovo životno djelo "*Današnji vareški dijalekat*" objavljen je 1908.godine u "*Školskom vjesniku*", a nastalo je kao rezultat petnaestogodišnjeg istraživanja narodnog života i običaja vareškog kraja prema uputama Antuna Radića. Rukopis se trenutno nalazi u HAZU-u u Zagrebu, te sam uz pomoć mentora imala priliku doći do njega, skenirati ga i poslužiti im se za potrebe ovog rada.

sliku nekadašnjeg života u vareškom kraju. Tekst je u cijelosti temeljen na kazivanjima Varešana s kojima je Žuljić razgovarao, s autorovim komentarima i usputnim objašnjenjima obzirom da je prostor Vareša Žuljiću bio poznat. Neki dijelovi teksta bili su izazovni za čitanje, još je k tome i rukom pisan, jezikom tadašnjeg lokalnog stanovništva. Bilo je izraza koje ne poznajem, među njima i mnoštvo turcizama, ali to ipak nije bila značajna prepreka za razumijevanje cjelokupne građe. Žuljićev tekst sam uzela kao podlogu koja mi je pomogla u procesu upoznavanja i u djelomičnom razumijevanju kulture i povijesne pozadine suvremenog Vareša.

Moj prvi susret s Varešom dogodio se, kao što je već spomenuto, u lipnju 2015. godine. Pod utjecajem Žuljićevog teksta putem su mi se u mašti i polusnu nametale slike gradića pod gustim oblakom smoga i magle. Vidjela sam kako ulicama hodaju odmorni radnici, žureći na posao u željezaru, iz koje izlazi predhodna smjena umornih, usporenih i od posla uprljanih radnika od kojih dio sjeda u zadimljenu „kafanu“, a dio odlazi svojim kućama. Dok zamišljam te scene doslovno čujem zvuk udaranja po željezu i osjetim miris paljevine. Sve je okruženo šumom, zrak je hladan i čuje se žuborenje neke rijeke ili potoka u blizini. Usred tih vizualizacija me iz misli istragne glas nekog starijeg gospodina sa sjedala ispred: *„Što vas goni u Vareš? Pa čak je i Hitler reko'- pa to ti je kraj svijeta, taj Vareš! Sve ti je porušeno, sve je propalo.“* Trebalo mi je nekoliko sekundi da se podsjetim gdje se uopće nalazim i da li sanjam. No, ipak sam ga dobro čula. Zapamtila sam da je rodom iz Vareša i da se nakon dugo vremena vraća u posjetu te da živi i radi negdje u inozemstvu. Znala sam da neću precizno zapamtiti njegovu izjavu, pa sam ju malo kasnije zapisala. Pomislila sam zašto se toliko čudi našem odlasku u Vareš? Zar je toliko loša situacija u gradu da jedan Varešanin smatra da nemam što tamo tražiti? Nekoliko minuta nakon, iza niza zavoja, ugledala sam ogromni napušteni i razrušeni kompleks. Sada su to zahrđale, bakrene ruševine, a nekoć moćna željezara o kojoj sam čitala - „div“ koji je simbolizirao grad Vareš. Ubrzo mi je postalo jasno da će se barem u jednom trenutku svaka pojedinačna životna priča s kojom ću se susresti na terenu dotaknuti željezare. Tako je i bilo. Direktno ili malo manje direktno, svaki je stanovnik toga grada sa željezarem bio povezan. Sada kada je većina pogona željezare neaktivna, njena postrojenja i dalje stoje kao zahrđali podsjetnici na neka stara, „manje hrđava“ vremena. Pred kraj puta uz cestu su se samo nizali napušteni prostori, nekadašnja postrojenja koje su putnici šutke promatrali kroz prozor.

Slika 1. Primjer malog dijela postrojenja nekadašnje željezare (izvor: Adriana Pojatina)

Slika 2. i 3. Kip radnika – simbol željezare i grada Vareša (izvor: Adriana Pojatina)

Na samom ulazu u glavnu ulicu stoji željezni kip radnika koji kao da nam ponosno upućuje dobrodošlicu i kroz nekoliko trenutaka shvaćam da smo stigli. Nema vidljivo označene stanice, ali autobus je stao. Dižemo se pomalo nesigurno, jer su ostali putnici počeli izlaziti, pa zaključujemo da bi trebali i mi. Okruženje u kojem sam se našla u trenutku kad sam izašla iz autobusa na prvi pogled nije bilo previše daleko od zamišljenog. Okrećem se oko sebe i tražim ono o čemu sam čitala – šuma, smog, dim, voda i miris paljevine. Primjećujem socijalističke zgrade naredane oko glavne ulice, a i vidljivu ratnu „ostavštinu“ prošaranu po njima, ali naravno - nema radnika. Vrlo brzo zaključujem da spomenuti kip nažalost prikazuje upravo ono čega u Varešu više nema. Primjećujem da općenito nema puno ljudi na ulici. Svega ih je nekoliko u prolazu, ulaze ili izlaze iz ljekarne i trgovine ispred kojih stoji nekoliko pasa lutalica koji čekaju da im se dobaci nešto hrane.

Ubrzo smo sjeli u obližnji lokal, upoznali kontakt osobe – Romana i Tonija Petkovića, pa se uputili prema kući u kojoj smo dobili smještaj. Kuća se nalazi u selu Strica, iznad Vareša, na preko 1 000 metara nadmorske visine. Izgled sela me oduševio. Kuće su uglavnom bijele s drvenim detaljima, a svaki vrt je vrlo dotjeran i šaren. Nije teško primijetiti da je zrak osjetno drugačiji od onoga u gradu. Ubrzo saznajem da je nekoć postojalo poznato austrougarsko lječilište u koje su izvana dolazili brojni plućni bolesnici. Navodno bi se liječili udisanjem tog zraka s ljekovitim svojstvima borove šume. Zvuči dosta idilično, no danas je to lječilište ruševina koju smo kasnije imali prilike i vidjeti. Vrlo brzo mi postaje jasno da je od Žuljićevog vremena do danas došlo do ogromnih promjena u životu Varešana, što je i za očekivati. No, nažalost mi isto tako postaje jasno da je većina spomenutih prepoznatljivosti grada ostalo u pričama u prošlosti. U novije vrijeme su postojali pokušaji da Strica razvije neki oblik seoskog turizma, što se može primijetiti po tablama ispred kuća na kojima piše koji se domaći proizvodi mogu kupiti kod određene obitelji. Kasnije u razgovoru s kazivačima saznajem da je ta ideja ipak ostala samo na tablama i da rijetko kada netko izvana dođe posjetiti Stricu i ostala vareška sela.

Na teren smo ponovno otišli u listopadu 2015., a potom i u lipnju 2016.godine². Vrijeme smo provodili i u gradu, i u vareškim selima kao što su primjerice Strica, Zarudje, Pogar, Mir, Gornja i Donja Borovica i Vijaka. Osobno sam najviše vremena provela u Zarudju i u Pogari, gdje sam upoznala dvoje kazivača – Rudu i Violetu, mogla bih reći i glavne aktere ovoga rada, kojima sam se svaki put vraćala i na čijim sam kazivanjima temeljila većinu svojih

---

² Zarudje i Pogar sam, još jednom, samostalno posjetila u listopadu 2016.godine

interpretacija. Možda je suvišno spominjati da je svako selo koje smo posjetili vrlo specifično, no ono što ih definitivno povezuje i što je očito na prvi pogled je činjenica da u njima živi većinom starije stanovništvo. Mladi odlaze, napuštaju svoje domove u potrazi za boljim životom, dok stariji uglavnom ostaju u svojim domovima.

Suština fenomena odlaska svoj uzrok nalazi u nezaposlenosti, koja je nastala kao rezultat niza promjena u sustavu s dodatkom ratnih događanja i posljedica, koji za sobom vuku i ostale osobne i društvene probleme. Vareška željezara je tipičan primjer na kojoj se te promjene presjecaju, jer je nekoć u svojim velikim pogonima, visokim pećima i rudnicima zapošljavala veliku radnu snagu. Većina radno aktivnog stanovništva je radilo upravo u željezari, *majdanima*³ i rudnicima oko Vareša što danas više nije slučaj. Više nema tolike tvornice ni poduzeća koje bi moglo ponuditi dovoljno radnih mjesta za svoje mještane. Situacija u kojoj većina radno aktivnog stanovništva odlazi za poslom, događa se to da radno neaktivni, stari ljudi ostaju u svojim domovima, i to vrlo često sami bez prisutnih bližnjih. Postoje slučajevi u kojima sinovi i kćeri „povuku“ svoje roditelje sa sobom u inozemstvo, no takvi slučajevi su ipak u manjini. Emigracije nisu nova pojava za Vareš, kao ni za čitavu Bosnu i Hercegovinu. Zadnji veći pad broja stanovnika krenuo je početkom 1990ih kao posljedica ratnih zbivanja i nastavio se do danas. Čisto radi primjera, kazivač Grga dao mi je podatak da Borovica danas broji 75 stanovnika, dok je netom prije rata ta brojka bila daleko viša - čak oko 1 500 stanovnika, što otprilike u sličnom omjeru vrijedi i za većinu ostalih sela. To su zaista ogromne promjene koje snažno utječu na pojedinačne sudbine i svakodnevicu Varešana. Na izrazima lica i govoru tijela pojedinih prolaznika i kazivača sam mogla primijetiti nostalgiju za vremenima kada je željezara radila, te frustracije i razočaranja izazvane cjelokupnom poslijeratnom situacijom. O bosanskom suvremenom kontekstu i njegovom utjecaju na promjene u shvaćanju obiteljske skrbi pisala je antropologinja Azra Hromadžić (2015). Trenutnu situaciju u zemlji opisuje kao posljedicu postsocijalističkih i postratnih događanja koji su utjecali na promjene u obitelji i shvaćanja skrbi. Država i obitelj su zbog tih okolnosti proizašle kao „polu-odsutne“, što se pokazalo i u mom istraživanju.

Dakle, temeljno pitanje s kojim sam krenula u ovo istraživanje bilo je kako danas (2017) žive Varešani starije životne dobi. Zanimalo me kako su se navedene društvene promjene odrazile na svakodnevni život i smrt starijih ljudi, u kontekstu u kojem dolazi do značajnog gubitka mlađeg stanovništva, za koje se pretpostavlja da bi trebali voditi brigu o svojim

---

³*Majdan* ili kovačnica na vodeni pogon, više na: <http://www.visoki.ba/artikal/ocevija-mjesto-posljednjih-kovacnica-u-europi/42>

starijim bližnjima i biti im pomoć i potpora. Ta briga, pomoć i njega starih od strane njihovih bližnjih mladih je kulturno uvjetovana u sredini kao što je Vareš, u kojem su nekoć sve generacije živjele pod istim krovom i imale određenu ulogu obzirom na (međuostalim) svoju dob. U takvom kontekstu je rijetko tko u starosti ostajao sam. Ljudi su starili i umirali u svojim domovima, okruženi svojim bližnjima koji su sudjelovali u procesima koje starenje i umiranje podrazumijevaju. No, raspad Jugoslavije, tranzicija, ratno stanje i mnoge njegove negativne posljedice su zahvatile i promijenile cjelokupno društvo i utjecale na život svih generacija. U istraživanju sam promatranjem i kroz razgovor s kazivačima nastojala primijetiti, istražiti i razumijeti egzistencijalne, fizičke, psihičke i emotivne potrebe starih Varešana. Istražujući njihove potrebe pokušala sam saznati do kojih je promjena u njihovoj sredini došlo i kakav utjecaj na stariju populaciju imaju, koja ipak (pogotovo u selima) čini većinsku. Bitno pitanje koje je vrlo brzo isplivalo je tko će se za potrebe starijih i nemoćnih pobrinuti, te tko je i na koji način za njih odgovoran ukoliko se njihovi potomci više ne nalaze u blizini. U većim gradskim sredinama koje su meni poznate, poput primjerice Zagreba, u kojem postoji mnoštvo privatnih i državnih staračkih domova i gdje ipak u većoj mjeri postoje oni koji si mogu priuštiti takav oblik skrbi, postaje sve učestalije da stari u njih svojevolumino i odlaze. U Varešu ne postoji starački dom. Neovisno o tome što su nekima potomci otišli iz Vareša, oni i dalje ne žele pod nikakav organizirani sustav skrbi, već skrbe sami o sebi uz povremenu pomoć djece, susjeda, prijatelja ili rodbine. Pokazujući odbojnost na spomen staračkog doma, shvaćam da u njemu ne vide mogućnost za poboljšanje općeg duhovnog i zdravstvenog stanja, već mogućnost bržeg propadanja. Naravno da sve to ovisi o uvjetima u kojima osoba stari (bilo da je to u svojoj kući ili u određenoj instituciji), o trenutnom zdravstvenom stanju i stavu osobe koja takvoj instituciji pristupa. Simone de Beauvoir, francuska književnica i filozofkinja je već na samom početku 70ih godina 20.st. aktualizirala temu starosti iz povijesne, etnološke i sociološke perpektive u svom vrlo iscrpnom djelu „*Starost*“. Beauvoir je oštro kritizirala odnos modernih društava prema starim ljudima i naglašavala (katkad univerzalne) probleme starijih generacija koji je u mnogočemu primijenjiv na istraživani kontekst, stoga ću se često poslužiti njenim djelom za potrebe ovog rada. Bez obzira što postoje neka očekivanja uz starenje koji su zajednički većini ljudi, opet treba uzeti u obzir da je svako starenje individualno i da zavisi od niza pojedinačnih okolnosti. Upravo se zato teži interdisciplinarnom pristupu u svrhu kvalitetnijeg razumijevanja cijelog procesa.

U ovaj rad krenula sam pod pretpostavkom da se poimanje vlastitog starenja i odnosa prema istom procesu odvija i oblikuje prema vlastitim stavovima i razmišljanjima o smrti, obzirom da starost „teži“ smrti kao svojoj neodgodivoj završnoj fazi. Drugim riječima, zbog toga sam smatrala da bi bilo dobro pisati o ovim temama zajedno. Pretpostavila sam da stara osoba (često) razmišlja o svojoj smrti i da se na određeni način, u većoj ili manjoj mjeri, na nju i priprema, što se u istraživanju i pokazalo. U današnje vrijeme smrt je sve više odmaknuta od pogleda živih i prolazi kroz mnoge promjene i upravo je zato važno da se ponovno kao tema aktualizira. O tome su pisali francuski autori poput Edgara Morina i Phillipea Arriese čije sam iscrpne radove o smrti konzultirala za ovaj rad. Uz pomoć kazivanja i informacija prikupljenih na terenu pokušati ću opisati i interpretirati promjene do kojih je došlo i u tom segmentu života, koji se ne tiče isključivo starih ljudi, već cijelog vareškog društva. Cilj je dakle diplomskog rada prikazati starenje i suočavanje sa smrću stanovništva vareškog kraja, u suvremenom kontekstu, uslijed i kao rezultat društveno-političkih promjena u Bosni i Hercegovini u posljednja dva desetljeća, polaganog napuštanja „tradicionalnih“ obrazaca skrbi o starijima i pokojnicima kao i samog odnosa prema smrti. U idućem poglavlju objašnjavam svoj metodološki pristup istraživanju da bih u poglavljima koji slijede kontekstualizirala starenje i smrt u suvremenom svijetu, u BiH, te u konačnici i Varešu smještajući taj prikaz i interpretaciju između dva pola: „tradicije“ s jedne strane i suvremenosti s druge strane.

2. METODOLOGIJA

Etnografsko terensko istraživanje smo započeli u lipnju, nastavili u listopadu 2015.godine, a potom u svibnju 2016.godine. U istraživanju je sudjelovalo šestoro studenata etnologije i kulturne antropologije Sveučilišta u Zadru pod mentorstvom dr.sc. Maria Katića i dr.sc. Danijele Birt. Svatko se samostalno bavio jednom temom istraživanja, koja je unaprijed bila odabrana u dogovoru s mentorom. U fazi planiranja i pripreme istraživanja imali smo pristup spomenutoj etnografiji Mije Žuljića koja nam je pomogla u upoznavanju povijesne i kulturne pozadine Vareša i vareških sela. Uz pomoć nje smo kasnije mogli uspostaviti vezu između

tadašnjeg života i današnje „*suvremene svakodnevice*“ koju smo upoznali tijekom terenskog istraživanja i koja nam je bila u glavnom fokusu.⁴

Metode korištene u ovom etnografskom istraživanju su promatranje, sudjelovanje, neformalno razgovaranje i metoda intervjua, točnije polustrukturiranog etnografskog intervjua. Prije početka svakog intervjua, kazivač je bio informiran o ciljevima i svrsi istraživanja, te o mojoj i njihovoj poziciji unutar istog. Svi su intervjui snimani diktafonom, uz predhodnu najavu i objašnjenje.

U procesu upoznavanja terena su nam pomogli naši domaćini i kontakt osobe koji su nekim ljudima unaprijed najavili naš dolazak i time omogućili ulazak u zajednicu. S obzirom na temu kojom se svatko od nas planirao baviti, sami smo ili uz nečiju pomoć, nalazili kazivače i većinom sve intervjue provodili u njihovim kućama. Meni je i osobno i kao istraživačici u svakom smislu to i odgovaralo. S obzirom da sam početnik, trebalo mi je vremena da se opustim i da pronađem način na koji je meni i kazivačima bilo ugodno razgovarati o tako osjetljivim temama kao što su vlastita smrt i problemi starenja. Upravo je to i razlog zašto sam inzistirala na samostalnom odlaženju u kuće mojih kazivača. Smatrala sam da ću u situaciji „jedan na jedan“ lakše zadobiti povjerenje, a time kvalitetnu i opuštenu komunikaciju s obje strane. Prema Sanji Potkonjak, upravo se u takvoj situaciji događa etnografija, u kojoj su najčešći pojmovi „*susret, dobar odnos, interakcija, bliskost i intimnost...*“ (2014:14).

Kazivače smo uglavnom nalazili sami, a neki su nam bili preporučeni od strane mještana u skladu s temama kojima se bavimo. Na tempo i tijekom istraživanja je utjecala činjenica da su vareška sela dosta udaljena i od Vareša i međusobno i da su ceste na nekim dijelovima dosta nezgodne i neasfaltirane, tako smo stalno ovisili o automobilima. Unaprijed smo morali planirati u kojem selu ćemo provesti dan i kako ćemo se s obzirom na teme rasporediti s kazivačima. Osim toga, i vremenski smo se morali uskladiti, kako bi se zajedno nakon cijelog dana provedenog u određenom selu mogli odvesti u Stricu gdje smo bili smješteni. Uglavnom smo se zadržavali u jednom selu dnevno, a ponekad i u više, ovisno o situaciji i vremenu koje nam je bilo na raspolaganju. Istraživali smo i u gradu, no ipak (bar u mom slučaju) u nešto manjoj mjeri, no dovoljnoj da neke razlike između života u selima i u gradu budu evidentirane.

---

⁴Prema Potkonjak, Rihtman-Auguštin (1988) i Muraj (1989) su zaslužne za promjenu fokusa istraživanja i artikuliranje novih istraživačkih lokusa - od retrospektivnih (pred)modernih kultura okreće se prema kulturi suvremene svakodnevice (2014:21).

U ovom radu je refleksivno pozicioniranje bilo prisutno u svim fazama istraživanja i pisanja. Zbog toga se kroz tekst ponegdje naziru elementi autoetnografije⁵ kao „*etnografije prožete etnologovim osobnim iskustvom*“ (Reed-Danahay, 1972 prema Potkonjak 2014:14). U domaćoj etnologiji i kulturnoj antropologiji nema studija koje bi se mogle smatrati zaokruženim autoetnografijama, no pojedine etnografije sadrže iskustva i osjećaje samih istraživača što ukazuje na spomenute autobiografske i autoetnografske elemente (Škrbić Alempijević, Potkonjak, Rubić 2016: 93). Element autorefleksivnosti i vidljivost autora u tekstu, dakle, podrazumijevaju zagovaranje i emancipaciju autorovog glasa, a ne njegovo skrivanje (2016:87). „*Etnografija započinje autobiografskim isječkom koji odgovara na pitanja: kada sam, što sam, kako sam i zašto sam istraživao/la*“ (Chang 2008:139 prema Škrbić Alempijević i sur. 2016:88), što sam nastojala postići u uvodu opisujući pozadinu i razlog odabira teme i osobni doživljaj pri upoznavanju s terenom.

Moram priznati da je bilo dosta frustrirajućih trenutaka tijekom terena. U intervjuima mi se nekoliko puta dogodilo da sam jednostavno „blokerala“ kada bih osjetila da svojim pitanjima evociram neka sjećanja i jake emotivne reakcije u kazivača. U takvim situacijama nije bilo lako konstruktivno nastaviti razgovor i fokusirano ga usmjeravati, u trenucima kada su ili moje emocije ili emocije kazivača izmicale kontroli. Takva iskustva su zasigurno utjecala na istraživački proces, primjerice u samoj izvedbi intervjua, pogotovo pri prvom odlasku na teren. No, smatram da je u ovakvim situacijama iskustvo ključno. U svakom narednom intervjuu sam primjećivala da polagano napredujem i da se bolje snalazim. Od početka sam bila svjesna da ja kao istraživač, kako bi Potkonjak objasnila, „*unosim(m) svoje iskustvo u kontekst koji istražuje(m) definirajući osobnu lokaciju iz koje istražuje(m), osvješćujući parcijalnost promatračke i sudioničke perspektive i svoju ulogu u istraživanju*“ (2014:27). Prema Walcottu (1987) u bavljenju etnografijom je bitno propitivanje istraživanih, a ne samo opis i „nabrajanje događaja“, no uz to je i veoma bitno biti kritičan i prema sebi kao istraživaču i prema kategorijalnim alatima kojima se u tom procesu služimo. Prema tome, etnografija je, kao što Geertz tvrdi (1988) vrlo specifična u svom „intelektualnom pokušaju“ razumijevanja istraživanih pojedinaca i zajednica (Potkonjak 2014:15). Shvatila sam da je u tom pokušaju razumijevanja istraživanih zaista bitna razina poznavanja i intimnosti, pogotovo kada se dotičemo osjetljivih i intimnih tema, koja nije lako ostvariva u kratkom vremenskom okviru. U današnjem shvaćanju terena gotovo da nestaje koncept dugotrajnog boravka na

---

⁵Autoetnografija (autoantropologija, refleksivna/intimna etnografija) je pristup istraživanju i pisanju koji propituje „osobno iskustvo kako bi se ilustriralo ukupno kulturno iskustvo“ (Elias, Adams i Bochner 2010: 9 prema Potkonjak 2014: 32).

terenu, odnosno življenja s određenom zajednicom kojeg su zastupali primjerice Mead i Malinowski. Smatrali su da će u okvirima upravo takvog terena promatranjem, intervjuiranjem, a pogotovo i konkretnim sudjelovanjem u životu istraživanih doći do uživanja i empatije koje etnologu omogućavaju da vidi iz perspektive istraživanih (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić, Šantek 2006: 21).

No, pojam etnografskog terena se mijenja, širi i redefinira, te se na provedbu terena danas nužno gleda kroz financijsku i vremensku dostupnost. U slučaju ovog terena, vremenski nedostatak sam pokušala popuniti tako da sam se ponovnim dolascima na teren vraćala istim kazivačima i tako produbljivala naš odnos, jer je „...nužno shvatiti da su naši subjekti, kao i mi sami, sastavni dio svake pojedine konceptualizacije terena.“ (Potkonjak 2014:26). Valentina Gulin Zrnić tvrdi da klasična metodološka paradigma znači „odvojenost istraživane zajednice i terenskog rada od istraživačeva doma i akademske zajednice“, što je u primjeru ovoga istraživanja postignuto zbog same udaljenosti Zagreba i Vareša koje je rezultiralo time da sam u više navrata prisustvovala i „ulaženju“ i „iskoračivanju“ s terena (2006: 73).⁶ U suvremenim terenskim istraživanjima sve se više zastupa angloamerički model dugotrajnije prisutnosti istraživača na terenu, u kojem je *insajderstvo* kao „metodološki postupak približavanja istraživanim“ ključan (Čapo Žmegač i sur. 2006: 22). Veliki pomak u antropologiji koji je započeo osamdesetih godina vidljiv je u vremenskom smislu - istražuje se sadašnjost, umjesto prošlosti i u prostornom smislu tako da se okreće istraživanjima vlastitog društva. Time se etnologija „približava“ etnologu i postaje „etnologija naše svakodnevice“ (Rihtman-Auguštin 1988) ili „etnologija bliskog suvremenog društva“ (Čapo Žmegač i sur. 2006: 29).

3.STARENJE U SUVREMENOM KONTEKSTU

Starost se danas povezuje s nizom negativnih predodžbi. Industrije poput primjerice farmaceutske, modne i kozmetičke su usmjerene na odgađanje ili skrivanje vanjskih znakova starenja u suvremenom društvu koje cijeni mladost i mladolik izgled. Pod utjecajem toga se u procesu starenja, tvrdi Beauvoir, stvara osjećaj odvratnosti pred vlastitom slikom koji se formira i proizlazi iz odnosa prema starenju u cjelini. Po njoj se starost percipira kao „strana

---

⁶Gulin Zrnić (2006) je istraživala suvremenu urbanu svakodnevicu u Novom Zagrebu. Obzirom da je Novi Zagreb istovremeno i mjesto njenog stanovanja i istraživanja, autorica u radu problematizira konstrukciju terena u klasičnom smislu, kao što to čine i ostali autori na drugačijim primjerima svojih terena u priručniku „Etnologija bliskoga: Politika i poetika suvremenih terenskih istraživanja“

vrsta“, „normalna anomalija“, normalno nenormalno stanje“, te je starost „drugi“ (1986: 9-10). Drugim riječima, starost kao da dođe iznenada, pa je čovjek prisiljen pronaći novo viđenje sebe koje onda nužno preuzima od drugih (1986: 25). No, fizički aspekti su samo jedan dio u stvaranju cijele priče o starenju koji su pod snažnim utjecajem kulturnih i društvenih čimbenika. Drugi značajni dio te nepoželjnosti prema starenju krije se i u njenom izjednačavanju s padom na društvenoj ljestvici, siromaštvom i nemoći. Izlaskom iz tržišta rada ljudi se suočavaju s brojnim promjenama koje traže prilagodbu i koje vrlo često nisu ugodne. Osim toga, uz starenje se veže i cijeli niz predrasuda o starijoj životnoj dobi. Neproduktivnost, bolest, depresija, slabljenje kognitivnih funkcija su samo neke od njih, te se stare ljude percipira kao naporene, da žive u prošlosti, da oko svega prigovaraju i sl. (Erber 2013 prema Bara i Podgorelec 2015: 61). Zbog rasta brojke starih u ukupnoj populaciji njih se ujedno smatra i opterećenjem za zapadna društva, jer na njih otpada značajan udio socijalnih izdataka države. Zbog svega navedenog vrlo često dolazi do stvaranja određenih uvjerenja vezanih za tu dobnu skupinu (*ageism*), pa i do diskriminacije (Phillipson 1998 prema Bara i Podgorelec 2015:61). No, pitanje je kada uopće starost započinje. Većina zemalja je, prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije (*World Health Organization*), kao arbitrarnu kronološku dob za definiranje stare osobe uzela šezdeset ili šezdeset i pet godina. Ta je dob izabrana zbog toga što označava prijelaz u novi društveni status, odnosno izlazak s tržišta rada (WHO 2015 prema Bara i Podgorelec 2015:60). No, granica očekivane dobi se pomiče. Teško je danas odrediti što uopće znači biti star i kada razdoblje starosti zaista počinje. S obzirom na očekivanja okoline, ljudi prilagođavaju svoj stil života, pa se primjerice šezdesetogodišnjaci u nekim područjima života sve više ponašaju kao nekoć pedesetogodišnjaci ili četrdesetogodišnjaci, pa ih se doživljava kao ljude srednje dobi (Sanderson i Scherbov 2008:3 prema Bara i Podgorelec 2015:60).

U primjeru francuskog konteksta Simone de Beauvoir je početkom 70ih godina 20.stoljeća aktualizirala temu starenja i evidentirala promjene kojima su modernizacija i industrijalizacija utjecale na stare ljude. Svjesna sam da su neke promjene i utjecaji o kojima piše univerzalni, dok su neki vrlo specifični što naravno ovisi o kojem je kontekstu riječ. Istražujući njihov položaj i logiku nastanka istog, zadire u prošlost i primijećuje da su starci općenito vrlo često ostajali „neobrađeni“. Ukoliko se netko njima i bavio, bili su „nezanimljivi“ jer nisu bili glavne pokretačke sile u stvaranju društvenih promjena. Kako stari ljudi na kraju dijele istu biološku sudbinu razvilo se pregršt klišeja povezanih sa starenjem. Starost se, tvrdi autorica, nije otkrivala, već se kanalizirala i skrivala. Obzirom da piše

prvenstveno iz francuskog konteksta, vrijeme industrijske revolucije smatra ključnim pokretačem većih društvenih promjena koje su se potom širile i koje su se vrlo loše odrazile na starce. Došlo je do izuzetnog demografskog rasta, ljudi su počeli napuštati sela i odlazili su u grad za poslom. Stariji su ili ostajali u svojim selima ili odlazili u gradove gdje nisu mogli pratiti takav rad i tempo, te ih se često direktno ili indirektno iskorištavalo. Tvrdnje autorice ovdje su djelomično primjenjive, no imajući na umu da je svaki prostorni, vremenski i društveno-politički okvir drugačiji, smatram da situacija sigurno nije bila identična u odnosu na različite kontekste. No, ipak se neke paralele iz njenih interpretacija mogu povući s prostorom kojeg istražujem u ovom radu. Naime, krajem 19. i početkom 20. stoljeća Vareš pod austro-ugarskom upravom (1878.-1918.) doživljavao je značajan industrijski uspon i razvio se u jedno od snažnijih rudarskih središta u BiH potaknuto gradnjom prve visoke peći 1891. godine. Taj se rast nastavljao i pod drugim političkim sustavima, no s posljednjim ratom ta ista industrija propada.⁷ Žuljićevi zapisi s početka 20. stoljeća svjedoče o spomenutoj industrijalizaciji i promjenama u odnosu sela i grada. Oblična sela se tada još tješnije povezuju za Vareš u kojem potreba za radnom snagom kontinuirano raste. Industrija je tada snažno povezala selo i grad. Neki su sa sela u grad odlazili i vraćali se svakodnevno, a neki su cijeli radni tjedan ostajali u gradu ukoliko su dolazili iz udaljenijeg sela. Kazivači spominju dobro organizirane prijevoze koji su prevozili radnike na posao i natrag kući, pa prema tome nije došlo do „ispražnjavanja“ sela. Obzirom da su glavni nositelji industrije upravo radnici tj. radno sposobni, stari ljudi koji su u tom kontekstu bili neaktivni zaista ostaju, da ponovim riječi Beauvoir - neobrađeni. Pretpostavljam da se promjene potaknute industrijskim razvojem u primjeru Vareša nisu do toliko visoke mjere negativno odrazile na starce, jer vjerujem da bi ih Žuljić u svom istraživanju evidentirao. Tada je obitelj još uvijek bila vrlo čvrsta institucija u kojoj su sve generacije živjele zajedno i imale raspodjelu odgovornosti. Vidljivo je u Žuljićevom pisanju da nije oduševljen modernizacijom i promjenama koje utječu na tradiciju vareških sela, no nije konkretizirao odraz tih promjena na starijoj populaciji. Koliko god su grad i sela tada na mnogo načina bili povezani, iz njegovog je teksta vidljivo da su promjene ipak bile blaže i sporije u selima.

Vidljivo je dakle da je nemoguće govoriti o jednom univerzalnom položaju, tipu ili odnosu prema starcu, uzimajući u obzir specifičnost svakog pojedinog konteksta. U tom

---

⁷<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63897>

smislu Beauvoir kaže: „*Splet problema starosti sastoji se, s jedne strane, od općih elemenata nerazdvojnih od povreda koje nanose godine i, s druge strane, od elemenata koji zavise posebno od društvenog uređenja.*“ (Beauvoir, 1986:346). Uz primjere lošeg odnošenja prema starcima, tako istovremeno nailazimo i na potpuno suprotne primjere i pokušaje da se na starost gleda iz neke druge perspektive. Beauvoir je primjerice istaknula Jakoba Grimma koji starost objašnjava u pozitivnom tonu, smatrajući starost vremenom čovjekovog mira i spokoja koje ima svoju vlastitu snagu. Time Grimm starosti pristupa na potpuno nov način, koji do tad nije bio uobičajen (Beauvoir 1986: 193-241). U nekim konzervativnim sredinama stari i dalje zauzimaju vrlo važne aktivne uloge. U onim kulturama koje su bile sklonije njegovanju iskustva i ponavljanjima, a ne promjenama i revolucijama stari su imali vrlo bitnu ulogu, što se tradicionalno i nastavljalo. No, istovremeno se ponegdje događa i opadanje njihovog utjecaja. Razlog tome, tvrdi Beauvoir, krije se u činjenici da se gubi povjerenje u važnost iskustva. Razvojem tehnokratskog društva sve se manje cijeni nagomilano znanje, jer se smatra da ono zastarjeva. Time se važnost uloge staraca umanjuje i zbog toga ih se još tijekom života „baca“ u prošlost. U ovakvom kontekstu u kojem se odvijaju snažne i brze društvene promjene, dolazi i do promjena u obitelji koje također utječu na živote starijih generacija. Negdje je patrijarhalna obitelj i dalje vrlo snažna, dok ponegdje oslabljuje pod utjecajem industrijskog razvoja koji raslojava cijelo društvo. Još jedna promjena u obitelji koja se tada počinje isticati je vidljiva u odnosu baka i djedova prema unucima. Oni „sklapanju savez“, bake i djedovi postaju suučesnici djece preko roditelja i obrnuto – djeca u njima nalaze prijatelja koji se s njima zabavlja i popušta im. Oni se udružuju protiv strogosti i autoriteta roditelja i njihov odnos postaje prisniji. Beauvoir tu vidi poveznicu s „primitivnim“ narodima koji izjednačavaju starce i djecu po tome što su i jedni i drugi u razdoblju prijelaza (1986: 237-252). Osim toga, ona smatra da starce i djecu katkad tretiramo kao da baš i nisu ljudi, što se primjerice može uočiti u komentarima i iščuđavanju da je neko dijete ili neki starac izuzetan za svoje godine. U odnosu odraslih prema starima i dalje se nameće već stoljetni službeni moral i poštovanje, no tvrdi da je ipak u interesu odraslih stare smatrati nižima od sebe i uvjeri ih da ih se mora zamijeniti (1986: 256-257). U Žuljićevoj monografiji o Varešu starcima nije posvećeno mnogo prostora, no ipak se spominju neka društvena pravila vezana uz stare ljude (pogotovo muškarce) koja upućuju na njihov, bar prividno, povlaštenu položaj. Tako primjerice ističe da mladi moraju slušati starije, da ih se ne smije prekidati dok nešto govore, da uvijek prema njima moraju biti pristojni, pozdravljati ih i sl. Zbog znanja i životnog iskustva koje posjeduju, stari ljudi su tada uspijevali zadržati svoj autoritet nad mlađima. No, to se danas ipak mijenja zbog izmijenjene društvene situacije.

Nakon posljednjeg rata u BiH industrija u cijeloj zemlji oslabljuje i događaju se nagle strukturne promjene. Položaj starih ljudi se u takvim okolnostima dodatno pogoršava. Oni se nalaze izvan okvira radne sposobnosti i svih prednosti koji s tim idu, stoga nisu u mogućnosti značajno mijenjati svoj položaj.

Danas, kada se životni vijek značajno produljio starenje postaje važan društveni problem. Možda zaboravljamo da produljenje životnog vijeka ujedno znači i produljenje vremena provedenog u starosti i upravo zbog toga je nužno propitivati uvjete u kojima ljudi stare. Da li je produljivanje životnog vijeka samo po sebi dovoljno ili to ipak nije, ukoliko položaj starijih ostaje nepromijenjen je pitanje na koje nije lako dati odgovor. U prijašnjim desetljećima se starost stanovništva neke zemlje povezivao sa stupnjem industrijskog razvoja, no s vremenom se pokazuje da i industrijski slabije razvijene zemlje postaju zemlje s visokim postotkom starije populacije. Posljedica je to medicinskog napretka, institucionalnih i izvaninstitucionalnih oblika skrbi za starije, ali i ukupnih društvenih i tehnoloških uvjeta. Danas se, u većini modernih društava, umirovljenje izjednačava sa starosti i smatra se jednim od sastavnih dijelova života, tj. životnog ciklusa pojedinca (O'Rand, 2003 prema Bara i Podgorelec, 2015:59). Povećanje broja starih postalo je demografskom činjenicom i političkim pitanjem, zbog čega je uopće i nastala institucija mirovine. Oko nje su se zakoni stalno mijenjali i u svakoj zemlji su bili drugačiji, što je ovisilo i o kojem režimu se radilo (kapitalističkom ili socijalističkom). Ono što je ostalo nepromijenjeno jest činjenica da mirovina ne osigurava svim umirovljenicima sigurnost, a iz situacije ekonomske nesigurnosti dolazi do društvene marginalizacije (Beauvoir 1986: 263-264 prema Polić 2008:35). Dodatni problem je u tome što postoje brojni primjeri ljudi koje se smatra umirovljenicima, koji više ne mogu pristupiti tržištu rada, a ne primaju državnu mirovinu. No, u svakom slučaju sama prilagodba na umirovljenje je vrlo dinamičan proces koji uključuje i negativne i pozitivne strane. Gledajući s negativne strane umirovljenjem se smanjuju prihodi, dolazi do pada samopoštovanja radi gubitka radne uloge, smanjenja društvenih kontakata, te promjena u obiteljskim odnosima (Myers 1992; Alavinia i Burdorf 2008 prema Bara i Podgorelec 2015: 63-64). S pozitivne strane, umirovljenici dobivaju slobodno vrijeme koje im pruža niz potencijalnih mogućnosti koje tijekom rada možda nisu bile moguće (Phillipson 1998: 5 prema Bara i Podgorelec 2015: 64). Slično je istaknula i Beauvoir koja tvrdi da marginalizacija ne mora nužno značiti negativan položaj. To može značiti ujedno i oslobođenje od društvenih pritisaka povezanih s radnim i ostalim ulogama koje ljude kroz život nerijetko dovode do otuđenja. Smatra da čak može doći do emancipacije u starosti u

smislu razumijevanja starosti kao vremena za stvaranje u dokolici i to u društvu u kojem se isključivo cijeni rad (Beauvoir 1986 prema Polić 2008:40). Blaženka Despot se na neki način tu nadovezuje, smatrajući kako je vrlo važno da se ljudi tijekom života nauče pripremiti za to slobodno vrijeme kojeg odjednom dobiju prestankom odlaženja na posao. Upravo o tome ovisi da li će to vrijeme biti kvalitetna dokolica ili dosadna besposlica (Despot 1976:156 prema Polić 2008:42). No, Beauvoir ipak smatra da je to mogućnost koju zaista rijetko tko uspije iskoristiti, što se zaista pokazalo točnim u slučajevima mojih sugovornika. Autorica tvrdi da im društvo namjerno oduzima financijska sredstva, jer više ne igraju aktivnu ulogu u ekonomskom životu. U takvoj situaciji si ne mogu priuštiti kvalitetniji život i dokolicu, ne mogu vršiti pritisak i to ih dovodi u poziciju nemoći i nemogućnosti izmjene položaja. Njihovu aktivnost dodatno paralizira životna situacija u kojoj se nalaze – prošlost im je „sleđena“, a budućnost ograničena. Zbog brzih društvenih promjena i promjena u obitelji nestaje osjećaj trajnosti i važnost nasljeđivanja znanja se umanjuje. Beauvoir isto tvrdi kada piše: „*sin neće nastaviti što je otac započeo*“ i „*najčešće se otac ne prepoznaje u svom sinu*“ (1986: 127), što je itekako vidljivo na primjeru Vareša. Neka znanja koja su donedavno bila najvažnija (u industriji, stočarstvu, ratarstvu, kućanstvu itd.) postala su manje bitna, jer se ili nemaju kome prenositi ili se sužavaju prostori u kojima bi se ta ista znanja upotrebljavala. Baš zbog toga što se njihova znanja smatraju zastarjelima stare osobe su osuđene na neaktivnost. U takvoj situaciji se stara osoba okreće svojoj prošlosti, jer je to vrijeme pripadalo njoj/njemu za razliku od sadašnjosti koja pripada mladima i njihovim projektima. Ovdje i razlog upotrebljavanom izrazu „u moje vrijeme“ koji govori o značajno promijenjenom odnosu stare osobe prema vremenu (1986:195). Moja generacija danas ne čuje taj izraz samo od baka i djedova, već i od roditelja. Primijetila sam da ga i sama povremeno upotrijebim kad govorim o mlađim generacijama od sebe, iz čega je vidljivo koliko se brzo događaju promjene i kako nam se u skladu s tim percepcija o vremenu mijenja.

Rajka Polić, pod utjecajem Beauvoir, smatra da bi se društvo trebalo drugačije odnositi prema starosti. No, da bi se to ostvarilo društvo bi trebalo mijenjati odnos prema cijelom životu - zreloj dobi, mladosti i djetinstvu. Odgoj je ovdje ključan, jer tvrdi da treba znati odgajati za starost. Smatra da institucija škole otpočetka djeci nameće što bi oni trebali željeti u svom životu, čime se ograničava dječja kreativnost koja bi kasnije u zreloj i staroj dobi poboljšala kvalitetu života. No, isto se nastavlja i nakon školovanja. Polić smatra da će oni koji slijepo prate te programirane puteve, u starosti vrlo vjerojatno biti vrijednosno dezorijentirani. *“Jer kapital ih vodi dok su radno sposobni i dok su mu kao radna snaga*

potrebni nakon čega ih nemilosrdno odbacuje. Nakon umirovljenja programi želja nude se još samo onima koji su dovoljno imućni da mogu trošiti na ono što im nije nužno.” (Polić 2008:40). Upravo zbog društvenog odbacivanja, starijoj osobi je teško sebe ne doživljavati kroz oči društva u kojem živi. Osjećaj napuštenosti, beskorisnosti i odbačenosti svakako snažno utječu na doživljaj samoga sebe. Stoga je potrebno pronaći način kako se od toga odhrvati. Beauvoir tvrdi da se percepcija može promijeniti tako da prestanemo staru osobu promatrati kao „osakaćenu zrelu osobu“. Naprotiv, stare ljude treba doživljavati kao cjelovite jedinice koje i dalje doživljavaju nova iskustva (1986: 373). Za razumijevanje starenja bitno kako je doživljavaju upravo stari ljudi i očito je da ne postoji jedna interpretacija starenja, već više njih, koje nastaju kao rezultat subjektivnog sagledavanja svog cjelokupnog života i iskustva drugih. Vareška sela i starije stanovništvo o kojima je u ovom radu riječ i dalje su privrženi nekim tradicionalnim vrijednostima. Pokazalo se da se teško odlučuju na veće životne promjene i da su emotivno vrlo vezani za svoju obitelj, kuću i selo. To je za njih bliski, poznati krug u kojem se odvija njihova svakodnevnica koja im pruža osjećaj sigurnosti. U idućim poglavljima donosim prikaz poteškoća s kojima se suočavaju i njihovo doživljavanje trenutne životne situacije koja je okarakterizirana njihovim osobnim odabirima, ali i kompletnom društvenom situacijom i kulturnim okvirom unutar kojeg stare.

4. SMRT U SUVREMENOM KONTEKSTU

Kako bih ukazala na promjene koje su se odrazile na smrt u suvremenom kontekstu, koristit ću se radovima francuskih autora Edgara Morina i Phillipea Ariesa, pisanim sredinom 20.stoljeća. Na temeljima njihovih interpretacija, pokušat ću pronaći podudarnosti i nepodudarnosti s kontekstom kojeg sam istraživala u ovom radu, pritom se služeći i Žuljićevom monografijom, a potom i kazivanjima mojih kazivača. Na taj način će se vidjeti do koje mjere je smrt u ovakvoj manjoj, ruralnoj sredini u srednjoj Bosni doživjela promjene o kojima su autori već krajem 50ih godina prošlog stoljeća pisali. Ova su djela, kao i „*Starost*“ Simone de Beauvoir, posljedica duboke kulturne krize koja započinje sredinom 20.stoljeća. Jedna od odlika te krize je ponovno pojavljivanje dviju potisnutih svijesti – o spolnosti i o smrti, koje se ponovno, ali na drugačiji način, uklapaju u sustav u obliku mita. Desetljećima prije toga, zapadne su civilizacije potiskivale misao o smrti, za koju Morin kaže da „*nije prestala vreti u obliku tjeskobe, skrivajući se iza različitih maski, i da je postala toliko užasnija da se pokazivala kao sramotna, i utoliko besmislenija da je bila potrošna.*“

(2005: 18). „*Ponovno pojavljivanje razmišljanja o smrti je velik civilizacijski događaj*“, tvrdi autor, „*i problem suživljavanja s njime sve dublje će se ukorijenjivati u naše življenje*“ (2005: 19).

Univerzalan osjećaj boli koju smrt već dugo izaziva se događa zbog kompleksa gubitka individualnosti. Taj gubitak izaziva traumu, pogotovo ako se radi o osobi koja je bila priznata i „nezamjenjiva“, dok smrt nekog nepoznatog gotovo uopće ne izaziva nemir.⁸ No, užasavanje od smrti oduvijek je postojalo u ljudskom razmišljanju. Ono predstavlja poremećaje koje smrt potiče u životima ljudi, koji ponekad mogu imati toliko jak utjecaj da dovedu do ludila ili čak samoubojstva. To užasavanje je istovremeno i „tiho“ – kada se nalazi u svijesti u svakodnevnom životu i „bučno“ – na pogrebima i u trenucima žalosti. Taj dvostruki karakter koju smrt sadrži prati ju tijekom čitave ljudske povijesti (Morin 2005: 46-47). U domaćoj etnološkoj literaturi se 70ih godina pojavljuju istraživanja koja također progovaraju o (tada) novim fenomenima vezanima za smrt. Tako primjerice Zorica Vitez (Rajković) istražuje spomen obilježja žrtvama prometnih nesreća. Istraživanjem je potaknula otvaranje teme smrti, *tabu* teme u socijalističkom i općenito građanskom kontekstu. Fenomen obilježavanja mjesta pogibije u prometnim nesrećama smatra pojavom suvremene kulture koje ima dodirne točke s otprije poznatim obilježavanjem mjesta nečije smrti. Ti su fenomeni, prema njenom mišljenju, posljedica općeg tehničkog razvoja i naglog razvoja prometa i obzirom da je pojava tada dosegla ogromne razmjere postojalo je više pokušaja da se iskorijeni zakonskim propisima (Vitez 1988:27-28). Nadalje, i Dunja Rihtman-Auguštin je aktualizirala još jednu pojavu vezanu za smrt, a to su novinske osmrtnice, koje također analizira kao pojavu suvremene kulture. Zaključila je da one na određeni način „*ispunjavaju manjak civilnog rituala smrti i žalovanja*“, te da su i „*ogledalo ljudskih živih odnosa, starih i novih ljudskih vrednota*“ (Rihtman-Auguštin 1978: 166,168).

Od navedenih istraživanja prošlo je dosta vremena i promjene vezane za smrt su sada još očiglednije. U svojoj (gradskoj) okolini primjećujem da pomisao na vlastitu smrt i smrt bliskih osoba izaziva strah i pomutnju u svakodnevici u kojoj si međusobno dogovorno prešućujemo činjenicu o našoj smrtnosti. Na taj način si pomažemo u održavanju normalnog svakodnevnog funkcioniranja, štitimo se od tjeskobe koju nam pomisao na blisku smrt

---

⁸Morin tu dodaje i arhaična društva u kojima smrt djeteta izaziva vrlo malu žalost (2005: 47), a isto tvrdi i Žuljić u svojoj monografiji kada opisuje „gradaciju“ žalosti po dobi i društvenim ulogama u Varešu i okolici na kraju 19. i na početku 20.stoljeća

izaziva. To konstantno naučeno potiskivanje dovodi do ignoriranja smrti u svrhu vlastite psihičke i emotivne zaštite ili pak do opsjednutosti strahom od smrti koje vodi do psihičkih poremećaja koji onemogućuju normalno funkcioniranje. U većim urbanim sredinama smrt izlazi iz življene svakodnevice. Sprovodi se čine, uvjetno rečeno, onim rijetkim situacijama u kojima se ljudi ponovno podsjećaju na postojanje smrti i na kojima si nakratko dopuštaju da im svakodnevna rutina bude ugrožena. Uz sprovode i žalovanja o kojima govori Morin, kao još jedan dio „bučnog“ karaktera smrti ja bih nadodala i njenu „glasnoću“ u medijima. Svakodnevno čujemo, čitamo i apsorbiramo informacije koje si ponekad ne možemo birati sami. Zbog globalne povezanosti, brzine i širine informacija kojih primamo, vrlo brzo postajemo zasićeni jer ih je jednostavno previše. Isto smo tako zasićeni lošim vijestima pa u ljudi dolazi do prirodne potrebe da sami sebe od toga zaštite. Drugim riječima, emotivno otupljujemo, postajemo društvo sa smanjenom osjetljivošću prema drugim bićima i njihovim sudbinama. Tako s vremenom, primjerice, broj poginulih u Siriji na današnji dan ne ostavlja toliki utisak na naš život – čuli smo to i jučer i prekjučer, a i predaleko je od nas da bismo to percipirali kao naš problem oko kojeg bi se trebali emotivno angažirati. No smrt je istovremeno i sveprisutna i odsutna. Sveprisutna je kao vrlo čest, gotovo neisključiv motiv u medijima, knjigama, serijama i filmovima koji potpuno slobodno i necenzurirano prikazuju i opisuju ubojstva, samoubojstva, leševe, kosture i sve što je sa smrću povezano. Čini se da je velik broj ljudi njome itekako fasciniran, no uglavnom kada je smrt negdje daleko – u nekoj vijesti, u nekom ratu, u nekoj državi, u nekom romanu... No, smrt je i odsutna, kada je bliska. Kada u pitanje dođe vlastita smrt ili smrt bliske osobe ljudi dolaze do “cenzure”. Taj se dio ipak u najvećoj mjeri danas prepušta medicinskom osoblju i pogrebnim poduzećima. U eseju “*Važno je (po)stati sretan*”, Katarina Luketić problematizira današnje ponašanje zapadnih društava u suočavanju sa smrću koje se odražava u tome da “*ublažavamo nečiju tešku bolest, odagnajemo pomisao na skorbu smrt – na tuđu ali i vlastitu smrt – ili pak zatumljujemo žalost i susprežemo emocije kako bi što bezbolnije i što brže ponovno uronili u tzv. normalni život.*”. Smatra da se ponavljanjem takvog obrasca ponašanja poprima oblik civilizacijske konvencije (od koje se ne bi smjelo odstupati), pa primjerice postaje normalno teškim bolesnicima prešućivati dijagnoze i pretvarati se da smrt nije opcija. Liječnici su tako, umjesto nekoć svećenstva i bliskih ljudi, postali oni “*najpozvaniji da stanu uz uzglavlje umirućeg i otprate ga u smrt...*” (2006: 24).⁹

---

⁹<http://www.zarez.hr/clanci/vazno-je-postati-sretan>

Povjesničar Phillipe Aries, koji kratko prije Morina objavljuje svoje eseje o povijesti smrti na zapadu, slično je tvrdio kada je napisao da je snažno izražavanje bola preživjelih nastalo kao posljedica nepodnošljive pomisli na razdvajanje. Čovjeka više ne uznemirava samo prisutnost uz uzglavlje umirućeg, već ga uznemiruje sama ideja smrti. Iz toga je vidljivo da preživjeli prihvaćaju smrt druge osobe mnogo teže nego ikada, te da čovjek otkriva svoju vlastitu smrt (1989: 50-58). *“Prastaro shvaćanje po kome je smrt istovremeno bliska, blaga i indiferentna suprotstavljeno je današnjem shvaćanju po kome smrt izaziva strah, tako veliki da se više ne usuđujemo izgovoriti njeno ime.”* (Aries 1989: 29). U tom prastarom, trajnom i snažnom osjećaju bliskosti sa smrću, tvrdi autor, ljudi su se nalazili između pasivnog i mističnog prepuštanja i smrt se prihvaćala bez straha. Smrt je tako za svakog pojedinca prihvaćanje sudbine u kojem je njegova ličnost primirena, ali ne i uništena. Ta primirenost znači nadživljavanje - pretpostavka da postoji život nakon smrti. Prema njegovom mišljenju, ravnodušnost prema posebnim oblicima individualnosti se održao sve do romantizma, do kojeg je trajala i bliskost sa smrću. Aries tvrdi da je smrt polagano počela poprimati nove oblike da bi u 19.stoljeću postala sveprisutna u smislu nošenja crnine, pogrebnih povorki, proširivanja i posjeta grobljima, te kultu uspomena na umrlog. Sredinom 20.stojeća, u vrijeme pisanja knjige, Aries uočava da smrt „na zapadu“ ponovno doživljava promjene. Smrt 20.stoljeća je okarakterizirao kao “bezbojnu” te je smatrao da ta pompoznost oko smrti zapravo skriva nestajanje prastarog suživota sa smrću (1989: 82). Prepuštanje, prihvaćanje sudbine, primirenost i nadživljavanje koje Aries spominje u kontekstu prastare bliskosti sa smrću su u vrlo sličnim terminima prisutni u Žuljićevom poglavlju o smrti. U njegovom tekstu naglašeno je kako je smrt za Varešane tijesno vezana uz katoličku vjeru, svećenike i obitelj koje služe kao oslonac i utjeha u momentima opraštanja, tj. suočavanja s vlastitom ili tuđom smrti. U vrijeme pisanja te monografije suživot sa smrću jest i biti će još dugo vremena prisutan u životima Varešana, dok za isti vremenski okvir Aries u kontekstu zapadne Europe već primijećuje da spomenuti suživot sa smrću nestaje. Vidljivo je, dakle, da su promjene vezane za smrt imale vrlo nejednak razvoj u različitim kontekstima. Ariesov opis smrti 20.stoljeća koju karakterizira kao pompoznu također ne možemo poistovjetiti s kontekstom Vareša, koji značajne promjene vezane za smrt doživljava mnogo kasnije. Iz Žuljićevog teksta dakle možemo iščitati upravo suprotno - bliskost sa smrću. Smrt se tada ticala cijele zajednice, što do danas nije uvelike promijenjeno. Radi se o manjim sredinama, koje se još

uvijek oslanjaju na tradicijske obiteljske odnose, pa u skladu s tim i starenje i smrt do određene mjere vežu uz sferu doma, intimnosti i obitelji. U gradskim sredinama je premještanje umiranja i smrti iz intimnog prostora kao što je vlastita kuća u javni prostor - u bolnice, stacionare i staračke domove očigledno dovelo do cijelog niza promjena i problema koje se ne tiču samo onih koji umiru, već i onih koji ostaju. Osim što ljudi ne umiru u njima poznatom i sigurnom prostoru, okruženi svojom obitelji i bliskim ljudima, na smrt se često i ne pripremaju, pa obitelj i zajednica nemaju potrebu da im u tome pomaže. Ljudi ne dolaze u kontakt s pokojnikom, a time ni u kontakt sa smrću. Dubravka Hercigonja-Kocijan iz perspektive neuropsihijatrica tvrdi da bi za današnjeg čovjeka boravak s pokojnikom u istom prostoru mogao značiti izrazitu traumu. Predmet njenog profesionalnog rada je današnji čovjek s brojnim psihološkim problemima potaknutih upravo s opterećenošću strahom od smrti, osjećajem krivnje i nedovršenosti u opraštanju i neprorađenim žalovanjem, stoga smatra da je danas itekako potrebno otvorenije komunicirati o smrti (Hercigonja Kocijan 1998: 23).

Dakle, ljudi se ne usuđuju direktno suočiti sa smrću bliske osobe, no ipak im upravo to odmicanje ostavlja osjećaj nedorečenosti, krivnje i praznine (kojim se kasnije moraju baviti, neki i uz pomoć psihijatra). Iz vlastitog proživljenog iskustva, ponajprije s djedom koji je umro u svojoj kući, a potom godinu dana nakon s bakom koja je umrla u staračkom domu, mogu potvrditi taj osjećaj i dati usporedbu. No, prvo da ukratko objasnim njihove pojedinačne situacije. Djed je umro u svojoj kući u Dubrovniku u kojoj je živio s bakom. Igrom slučaja se dogodilo da smo svi (moji roditelji, baka, sestre, ujak, tetka, bratić i sestrična) bili prisutni. Sve se to odvijalo jako brzo, u svega nekoliko dana koji su prošli u nepriznavanju situacije i u uvjerenju da to nije kraj njegovog života. Ležao je u krevetu, odbijao je hranu i svaki dan je dolazila medicinska sestra s novom infuzijom koja je vrlo kratko produljivala njegov život. Nakon nekoliko dana nam je otvoreno rekla da nema smisla voziti ga u bolnicu i održavati ga na životu. Tada nam je sve postalo jasno - on će umrijeti i on će umrijeti ovdje. Bilo je naglih emocija, šoka, straha i odbijanja, no situacija se potom počela lagano i smirivati. Tog dana je svatko od nas imao priliku oprostiti se s njim na način na koji je htio. Nije bilo nikakvih pravila i pritisaka. Svatko se u njegovoj blizini zadržavao koliko je želio. Kada smo shvatili da je zaista umro, čak nismo odmah zvali hitnu pomoć. Priuštili smo si još nekoliko trenutaka te intimne atmosfere. Nije jednostavno prekinuti taj mir u tugovanju. Za mene, koja sam bila vrlo emotivno vezana za djeda i koja nisam imala nikakvog sličnog iskustva, mogu reći da sam jako na tom iskustvu zahvalna. To za mene nije bila trauma, kao ni za jednog mog

ukućana. Danas kada o tome razgovaramo, nitko od nas nema osjećaj krivnje, nedovršenosti, nedorečenosti. Naprotiv, osjećamo se ispunjeno i zahvalno što smo mogli biti uz njega do samog kraja i vjerujemo da je to i za njega bila najbolja opcija. Nakon ovakvog iskustva, nama bližnjima ostaje jedan mir, zbog kojeg možemo prihvatiti taj gubitak i smrt shvatiti kao prirodnu, pa čak i lijepu. S bakom je ipak bilo ponešto drugačije. Nakon što je postala udovica, došla je živjeti kod moje obitelji u Zagreb. Bila je osoba koja se nikad nije odvajala od djeda, bila je vrlo vezana za njihov dom i nije podnosila bolnice ni bilokakve promjene. No, odlučila je doći živjeti s nama u Zagreb, jer je shvatila da joj je to najbolja opcija. Živjela je s nama otprilike godinu dana. Tijekom tog perioda se naglo razboljela, a počelo je od obične gripe. Prvi period liječenja smo odrađivali kod kuće, tijekom kojeg je nekoliko puta završila na hitnoj pomoći. Jednostavno je bila preslaba – nije htjela jesti, nije se mogla ustati, teško je disala, naglo je smršavila. Sa svih strana smo nabavljali sve za što smo smatrali da će joj pomoći – energetske napitke, poseban madrac za spriječavanje nastajanja dekubidusa, aparat za disanje, pelene, posebne kreme i tako redom. Izmjenjivali smo se na smjene kako ne bi ostajala sama, no vrlo brzo smo shvatili da joj mi jednostavno ne možemo dovoljno pomoći i da joj treba profesionalna njega. Nije bilo lako priznati si to. Nadali smo se da je njena bolest samo faza, a ako i nije da ćemo biti uz nju kao i uz djeda. Ali nije bilo tako na kraju. Morali smo ju smjestiti u stacionar, koji se doduše nalazi blizu naše kuće, no tamo je provela svega mjesec dana. Kada mi je javljeno da je umrla nalazila sam se u Zadru. Čim su saznali cijela moja obitelj je otišla u stacionar da ju vide, a ja nisam. Njenu smrt smo teže podnijeli, jer svi pomalo osjećamo prazninu, nedovršenost i pitamo se zašto je u tom trenutku morala biti sama i zašto nije bila doma. Teško je pomiriti se s tim i uvjeriti se da smo napravili najbolje što smo mogli. U ovakvim situacijama uvijek ostanu neriješene sumnje i pitanja na koja si jednostavno ne možemo dati odgovor. Proces žalovanja je ovakvom slučaju potpuno drugačiji. Obilježen je prekidom u komunikaciji, propuštenoj prilici za opraštanje i osjećajem krivnje koji nakon toga dolazi zbog svega što nismo stigli izreći ili učiniti (Hercigonja Kocijan 1998: 24-25).

Jasna Čapo Žmegač se u jednom članku bavi analizom i iskustvom umirućih roditelja i svojih vlastitih doživljaja u tom procesu s kojima mogu povući neke paralele s mojim iskustvom. Opisani slučaj autoričine majke koja je umrla u bolnici, ostavio je, prema njenim riječima, osjećaj ljutne i krivnje što mogu potvrditi i iz vlastitog iskustva s bakom (Čapo Žmegač 2010: 63). Njezin je otac, s druge strane, umro u kući nakon dulje bolesti, pa su se i on sam, ali i njegovi potomci uspjeli pripremiti na ono što slijedi. Njegova smrt, tvrdi

autorica, nije bila prešutna jer je njezin otac sudjelovao u pripremi za sprovod. Moj djed nije aktivno sudjelovao u pripremi za svoju smrt, a i zadnjih nekoliko dana života nije niti mogao komunicirati s nama. No, ono što je sigurno jest činjenica da samim time što u tim trenucima nije bio izdvojen iz svog okruženja i sam i što smo mi, njemu bitni ljudi, imali priliku biti prisutni i uz njega, ostavlja potpuno drugačiji osjećaj koji se (za razliku od bakinog slučaja) može povezati s osjećajem dovršenosti i mira za nas koji smo bili dio tog iskustva. U mom okruženju je koliko primijećujem mnogo zastupljeniji primjer kakvog je moja baka imala. Činjenica jest da smrt postaje odsutnija iz suvremenog obiteljskog svijeta. Čovjek danas katkad zaboravlja na smrt, jer su rijetko vidi izbliza. Uznemiravanje oko smrti se premješta iz kuće - pozornice svakodnevnih životnih događanja u bolnicu - mjesto znanosti i tehnike (Aries 1989: 224). Ukoliko to nije bolnica, onda je starački dom, stacionar, bolnica ili slično mjesto koje pomaže u odmicanju smrti od očiju suvremenog čovjeka. Nekoć kada je smrt bila povjerena bližnjima u kućnom okruženju, blizina smrti je bila neminovna i njoj govorilo s manje dramatičnosti. Iz Žuljićevog teksta o smrti se to jasno dalo iščitati. Svi su odrasli, ali i djeca imali doticaj s pokojnicima. Gotovo svatko je imao barem neku ulogu u procesu njegovog zbrinjavanja. Pokojnika se ostavljalo u kući sve do trenutka sahrane i svatko tko je htio se tako mogao oprostiti od njega. Žene su se bavile spremanjem pokojnikova tijela za sahranu. Rodbina i susjedi su također bili uključeni, bilo donošenjem hrane u kuću dotične obitelji, pripremom groba ili nabavljanjem stvari potrebnih za sahranu. Jednostavno rečeno smrt je bila događaj koji je uključivao cijelu zajednicu koja je svojim radnjama rasterećivala ožalošćene. Samim time što su svi ti ljudi na neki način bili angažirani, možemo reći da su jednostavno bili bliže smrti. Drugim riječima, smrt se nije skrivala kao u gradskim sredinama. Neki ljudi današnjice zbog toga možda nikad niti neće biti u blizini nekoga tko umire, a nekoć se to nije moglo izbjeći. U ruralnim područjima se određeni društveni i kulturni obrasci ponešto sporije mijenjaju i dulje zadržavaju u usporedbi s gradskim sredinama, što se odnosi i na promjene glede smrti. Ovim istraživanjem se to i pokazalo, jer su se značajne promjene u vareškim selima počele odvijati relativno nedavno, tj. mnogo kasnije nego što su navedeni autori zamijetili u svojim gradskim sredinama. Ipak su se neke prakse zadržale i ipak smrt nije u potpunosti istisnuta iz kućnog okruženja u istraživanom kontekstu što još jače potvrđuje razliku u načinu života između ruralnih i gradskih sredina i njihovom tempu promjene.

5. KRIZA SKRBI U BiH

Briga o starijim članovima obitelji na primjeru Bosne temelji se na tradicijskim oblicima obiteljske skrbi. Za starije ljude donedavno su fizički i emocionalno brinula njihova djeca, te se pretpostavljalo da će stariji članovi obitelji živjeti bar s jednim od njih. Kulturni stavovi koji se temelje na prirodi zajedništva srodničkih i simbiotskih veza između generacija su bili temelj takvim očekivanjima (Simić 1990: 97 prema Hromadžić 2015: 35). Danas se ta očekivanja mijenjaju, a sve je to posljedica postsocijalističkih (od 1989. godine do danas) i poslijeratnih (od 1995. do danas) transformacija, koje su itekako vidljive i u poteškoćama starenja i u promjenama u ulozi obitelji i države u pružanju skrbi za starije (Havelka 2003 prema Hromadžić 2015: 30). U jugoslavensko vrijeme infrastruktura socijalnog rada je bila organizirana kroz široku mrežu lokalnih centara za socijalnu skrb, a fokus je bio na ustanovama primarne zdravstvene njege u suradnji s lokalnim domovima zdravlja. No, taj je zdravstveni sistem bio fokusiran na održavanje i reprodukciju zdrave radne snage, tako da „nereproduktivni“ (uglavnom stariji ljudi) nisu uvijek imali zagarantirani jednaki standard u smislu medicinske njege i brige (Read 2007: 206 prema Hromadžić 2017: 83). No, nekadašnje socijalističko uređenje odavalo je dojam brižne države, odnosno „brižnog oca“ (Zaviršek i Leskošek 2005: 40 prema Hromadžić 2017: 83), koji pruža skrb i brine o društvu u cjelosti, dok je ta zadaća zapravo bila povjerena obitelji. U stvarnosti je temelj za emocionalno uvjetovanu i društveno utemeljenu skrb bila privatna domena srodstva, prijateljstva i drugih osobnih veza (Read 2007: 206 prema Hromadžić 2015: 8). Jugoslavenski je sistem, dakle, inkorporirao kulturna očekivanja koja su se odnosila na brigu prema starijima i proglasio to odgovornošću njihovih potomaka (Tomorad i Goluža 1984: 306 prema Hromadžić 2017: 84).

Sada, kada je od rata prošlo više od 20 godina, demografski gubitci se i dalje u cijeloj zemlji nastavlja. Brojka onih koji imaju trajno ili privremeno prebivalište u inozemstvu i koji povremeno dolaze u posjetu svojim roditeljima i/ili ostalim članovima uže i šire obitelji sve više raste što po mišljenju autorice ukazuje na jaku socio-kulturnu vezu između obitelji, države i skrbi za starije osobe (Hromadžić 2015: 35). U skladu s tim, postavlja se pitanje na kome je odgovornost oko brige za starije, u situaciji u kojoj su djeca fizički odsutna. Zbog ratnih događaja, među kojima je i izbjeglištvo, mnoge obitelji nisu mogle biti prisutne niti obavljati svoju zadaću u smislu skrbi, zbog čega je došlo do velikih promjena u shvaćanju iste. Poslijeratna država je „razlomljena“, obitelji su se raspršile i dolazi do, kako Hromadžić

kaže - „*krize skrbi*“. Iz te krize isplivale su suprostavljene ideologije i očekivanja vezana uz skrb - „*s jedne strane, (socijalistička) država je projicirala ideju da ona sama pruža potrebnu skrb, a pritom se oslanjala na obitelji koje su morale brinuti o svojim starijim članovima, dok su, s druge strane, obitelji bile te koje su pružale većinu skrbi, ali su i dalje usvajale ideologiju paternalističke države. U poslijeratnom razdoblju ta su suprostavljena očekivanja i nemogućnost da se ispune vlastite, stvarne ili zamišljene, uloge otkrili nedosljednosti u samoj ideologiji odgovornosti i imali za posljedicu mnoge afektivne reakcije i optužbe za neuspjeh*“ (Hromadžić 2015: 35).

Današnja situacija, koju autorica u jednom od svojih radova sagledava na primjeru jedne starije žene, muslimanke i izbjeglice (čije su kćeri ostale u Njemačkoj, a sin ubijen u ratu) ukazuje na, kako kaže, učinke „*polu-odsutne države*“ i „*polu-odsutne obitelji*“ na starije stanovništvo u BiH. „*Polu-odsutnost*“ države vidljiva je u očekivanjima ove obitelji prema poslijeratnoj Bosni i Hercegovini koja je prema njima trebala imati „*moralnu obavezu*“, jer je njihova obitelj (kao i mnoge druge obitelji) dala državi svoju najveću žrtvu (Han 2012: 4 prema Hromadžić 2015: 36). S druge strane, i obitelj je iz rata proizašla također kao „*polu-odsutna*“, odnosno materijalno prisutna, no fizički potpuno odsutna, u nemogućnosti da starijim članovima obitelji direktno pruža skrb (2015: 36).

U kontekstu takve društvene situacije, u svom drugom radu, u kojem Hromadžić istražuje funkcioniranje jednog staračkog doma u Bihaću, autorica ukazuje na alarmantnu potrebu za otvaranjem privatnih staračkih domova. Ta potreba proizlazi iz posljedica spominjane postratne fragmentacije države i obitelji, koja je u takvom kontekstu morala proizvesti jedan poseban tip privatnog radnika i afektivnog skrbnika koji „*nastupa*“ umjesto djece i unuka starih ljudi kojima je skrb potrebna. Lidija i Ramo takav su primjer - supružnici koji su otvorili spomenuti dom, i sami su bili izbjeglice u Njemačkoj koji se iz daljine nisu mogli skrbiti o svojim bližnjima. Razumijevanje problema bosanske dijaspore ih je potaknulo da se vrate i otvore dom, unatoč problemima skupoće (zbog koji su se morali zadužiti na više mjesta) i birokratskoj kompleksnosti. Vođenje takvog doma se prema riječima vlasnika pokazala neisplativom i vrlo kompleksnom, jer dinamika odnosa između države i tih privatnih radnika nije zadovoljavajuća. Kantonalna vlada¹⁰ ima limitirane resurse koji bi trebali biti usmjereni prema skrbi i njezi starih ljudi, a strana pomoć koju BiH prima (primjerice od

---

¹⁰Bosnu i Hercegovinu čine dva entiteta i jedan distrikt (Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska te Brčko distrikt). Federacija Bosne i Hercegovine je podijeljena na 10 kantona ili županija. Bihać je sjedište Unsko-sanskog kantona, dok je Vareš općina i grad koji pripada Zeničko-dobojskoj županiji.

danskog ministarstva u suradnji s nekim nevladinim udrugama) uskoro će prestati, pa se kantonalno ministarstvo oslanja na privatne domove koji ispunjavaju „rupu“ koju je stvorila država i odsutna obitelj. Danas ne postoji mehanizam na razini države koji govori o koordinaciji brige o starijima, niti postoji državna strategija za njihovu socijalnu zaštitu (Milković 2011: 307 prema Hromadžić 2017: 85-86), a u obiteljskom zakonu BiH stoji da su djeca i unuci odgovorni za brigu o svojim roditeljima, bakama i djedovima, i obrnuto. Hromadžić spominje navod jedne kazivačice (ujedno socijalne radnice u spomenutom staračkom domu) koja govori o i dalje prisutnom osjećaju sramote u pitanju ostavljanja svog bližnjeg u starački dom i da se pita što bi ljudi o njoj govorili kada bi se ona sama na to odlučila. Uz to, autorica je primijetila kontradiktorne osjećaje koji se pojavljuju kod korisnika doma prema njihovoj djeci. S jedne strane, osjećaju zahvalnost jer im djeca plaćaju život u domu i time pokazuju brigu za njihovo dobro, no s druge strane pate zbog odvojenosti i osjećaju se izdanima. Takvo razmišljanje potencijalno govori o tome da briga o starijima u BiH i dalje počiva na predratnom, tradicionalnom pristupu obiteljske skrbi (2017: 82). U mom istraživanju u Varešu se to pokazalo točnim, jer svatko s kim sam razgovarala ima odbojnost prema staračkom domu, te sam mogla čuti izjave poput „*Dok imamo djecu nema staračkog doma!*“ (Čedomir). U svakom intervjuu dobila sam jasnu poruku da mojim kazivačima domovi ne dolaze u obzir. Praksa odlaženja u starački dom u Varešu je iznimno rijetka, pa se nije još ni mogla stvoriti jasna percepcija prema istom. Starački dom se u njihovim očima percipira kao gotovo nemoguća opcija, s obzirom da je i ne smatraju opcijom ili je neki promatraju kao najgoru moguću opciju, uspoređujući dom sa zatvorom.

Dakle, generalno govoreći, postoji više razina problema sa staračkim domovima u BiH. Državnih domova nema mnogo, pa su uglavnom popunjeni, te su liste čekanja velike i vrlo spore. Psihologija Adela Bahto koja je zaposlena u jednom domu u Sarajevu ukazuje na još veći problem sa čekanjem u situacijama kad neki umirovljenici izgube svoje mjesto kojeg dugo čekaju, zbog neprisustva potpisnika ugovora, odnosno djece koja uglavnom žive u inozemstvu.¹¹ U ovakvom kontekstu se otvara novo tržište i poslovna prilika za pokretanje privatnog staračkog doma, što ukazuje na njegovu ekonomsku dimenziju i potencijal. Primjer jednog takvog doma, u kojeg dolaze s područja čitave BiH, nalazi se nedaleko od Tomislavgrada u Hercegovini za kojeg i sam vlasnik kaže: „*Istina, malo smo skuplji od doma u Tomislavgradu, ali se mora znati da nemamo nikakvih donacija od države. Naprosto moramo tržišno poslovi.*“ Dakle, takvi domovi uglavnom ne dobivaju državne poticaje, pa

---

¹¹<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/godine-cekivanja-na-mjesto-u-starackom-domu>

su i cijene smještaja veće čime se dotičemo teme priuštivosti. U primjeru spomenutog doma u Hercegovini, govorimo o podosta imućnijim štíćenicima (uglavnom su to povratnici iz Njemačke) koji si mogu takav oblik skrbi priuštiti, no pitanje je što je s onima koji ne mogu. Kao što je već spomenuto, dinamika između države i privatnih radnika u tom sektoru jednostavno nije dostatna, što potvrđuje i socijalna radnica ovog doma: „ *S općinskim vlastima imamo dobre odnose, ali nas još nitko iz državne, federalne i županijske vlasti nije posjetio. A toliko smo puta slali pozive. Zamislite, županijski ministar socijalne skrbi ima sjedište u Tomislav Gradu, a nikada nije došao. Čak nam ni inspekciju ne šalju. Kao da nas nema.*“¹² Ovakve izjave upućuju na zaključak o zaista nekvalitetnoj organizaciji i umreženosti institucija. U takvim uvjetima, u kojima nema organiziranog sustava kontrole i inspekcija, otvara se prostor za nekvalitetan rad i lošu skrb prema starijima i nemoćnima. U takvoj situaciji bi pojedini investitori mogli (ako već neki i nisu) uvidjeti mogućnost otvaranja dobrog biznisa, potpuno zanemarujući aspekt humanosti, te afektivnog rada o kojem je pisala Azra Hromadžić. Takav pristup u ovakvoj djelatnosti je nedopustiv, no ipak se događa i to daleko od očiju javnosti.

Većina ljudi s kojima je Hromadžić razgovarala u Bosni i Hercegovini dijele ista ili slična iskustva i emocije, što se identičnim pokazalo i u mom istraživanju u Varešu. Autorica navodi da se ljudi često žale na loše zdravstveno stanje, ne samo svoje, već i svoje obitelji i prijatelja, na prerane smrti ljudi kojima su bili okruženi, na loš sustav socijalne skrbi, slabljenje zdravstvenog sustava i sve veći teret ekonomskih, moralnih i društvenih dugova proizašlih iz tih promjena (2015: 36). Navedene promjene same su po sebi teške i direktno utječu na sve generacije. No, možda se najviše to prelama na starijim ljudima, koji su u pravilu, najpotrebitiji u smislu njege i skrbi, ne samo u fizičkom, već i u psihičkom i emotivnom smislu. U predhodnom poglavlju već je spomenuto da odnos prema starenju uvelike ovisi o cjelokupnom životnom iskustvu, a i promišljanju o životnim iskustvima ljudi oko nas. Svakako onda treba uzeti u obzir da se u mom istraživanju radi o ljudima koji svoja prošla, ali i sadašnja životna iskustva ne smatraju jednostavnima. Svatko od njih je odrastao u teškim uvjetima, u neimaštini i naporno radio od malih nogu. Doživjeli su dva rata, neki su bili u izbjeglištvu i vratili se u svoje devastirane domove, neki su ostali u svom selu braneći svoj dom, neki su izgubili svoju djecu, supružnike, prijatelje... Slušajući o svačijem pojedinačnom osobnom životu zahvaćenom u okvire tadašnjih, a potom sadašnjih društvenih i političkih

---

¹²<http://slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/113500/izvoz-staraca-u-hercegovinu-domovi-preko-granice-jeftiniji-i-udobniji>

situacija, slaže se kompleksna slika jedne prošlosti, koja ja vrlo intimna i posebna, a opet vrlo slična i isprepletena s pričama drugih. Promatranjem uvjeta u kojima moji kazivači žive, razgovarajući s njima i propitkivanjem o njihovoj obitelji i svakodnevicu, saznajem koji su njihovi najveći problemi i koje im potrebe nisu zadovoljene.

6. STARENJE I UMIRANJE U VAREŠU

6.1 Problemi starijeg vareškog stanovništva

Neovisno o tome da li žive u Varešu ili u nekom selu, svi su moji kazivači bili direktno vezani uz grad prvenstveno poslom. Ovisno o udaljenosti pojedinog sela neki su cijele tjedne provodili u gradu, dok su neki svakodnevno putovali ili pješačili iz svog sela u Vareš i natrag. Sada kada više nisu poslom vezani za grad, gotovo da u njega ni ne odlaze osim u nužnoj potrebi. Generalni problem stanovnika Vareša čini slaba infrastruktura. Najproblematičnija je upravo za stare ljude koji žive po udaljenim selima, pa se lako stekne dojam njihove izoliranosti i odsječenosti. Sve zdravstvene ustanove, banke i veće trgovine se nalaze u gradu. Postoje kombiji koji prevoze učenike iz okolnih sela u grad kojima se mogu služiti svi stanovnici, ali ne voze često i samim time za staru osobu nisu adekvatna opcija. Situaciju pogoršavaju i planinski klimatski uvjeti koji su u zimskim periodima obilni snijegom. Manji seoski putevi su tada manje prohodni i kuće nerijetko ostanu pod snijegom. Za njih nije neobično da na neko vrijeme ostanu odsječeni u svojim domovima, što za staru osobu lošeg zdravlja može biti vrlo problematično. Kada im nešto u gradu zatreba oni ovise o nečijem slobodnom vremenu i volji da ih se odvede, pričekaju i dovedu natrag kući. U situaciji u kojoj je, kako bi Hromadžić objasnila - obitelj „polu-odsutna“, stariji ljudi se za pomoć moraju obraćati rodbini, susjedima ili prijateljima koji žive u njihovoj blizini i o njima na neki način postaju ovisni.

Pa ja imam kolegu, on ima kola i on mi je ko' desna ruka, što god mi treba (...). Ma što god mi treba, ja samo njega zovnem dođi (...) štogod, treba bolnica, iz kuće pomoć, sve...(Čedomir)

Odgovornost za starce u ovakvom kontekstu pada na određene pojedince koji svojevrijem taj zadatak preuzimaju na sebe. Još jedan takav primjer je kazivač Grga kao jedan od mlađih, još uvijek sposobnih i voljnih da se brine o svojim susjedima i koji posjeduje automobil

obavlja sve što je njima potrebno. Saznajem da su prije rata primjerice u selu Borovica postojala dva društvena doma, tri dućana i ambulanta s dežurnom medicinskom sestrom, a danas – jedan mali dućan, spomenik poginulim braniteljima i nekoliko kuća u kojima živi gotovo isključivo starije stanovništvo. Navedeni primjer je slika vareških sela koja potvrđuje promjene potaknute tranzicijom i postratnim događajima koje su uvelike ostavile traga na ovim područjima.

Ima Grga auto, svaka mu čast kad treba šta odu, u bolnicu, vrate, sve... nema govora. Nema se šta reć, čovjek dobar. Ne samo za nas, ko god je trebo, nikoga nije odbio. Kolko se svijeta razbolilo, svakog je on pomogo. Nema dana kad ne, evo jučer mene vozio u Vareš specijalisti sam išo... u pola 3. A ja imam prijevoz ujutro u pola 7, pa u 1. I ja odustanem, nemam prijevoza i evo njega (...). (Mijo)

Nadalje, opće zdravstveno stanje je jedan od preduvjeta “dobrog” starenja. Svi se moji kazivači žale na određene zdravstvene probleme koji im, nekima u većoj, a nekima u manjoj mjeri, otežavaju svakodnevni život. Prisutnost zdravstvenih problema i žaljenje na njih u starih ljudi se gotovo smatra klišejem, dok su mogućnost dobivanja kvalitetne zdravstvene skrbi i njege druga strana priče. Od jedne mlade kazivačice kroz neformalan razgovor saznajem da određeni liječnici u domu zdravlja rade kao privatnici. Svoje preglede skupo naplaćuju i privatno prodaju lijekove, zbog čega ljudi izbjegavaju odlazak liječniku ukoliko nije baš nužan. Zbog toga se stvara manjak povjerenja prema zdravstvenim ustanovama. Nepovjerenje je dodatno pojačano i time što vrlo često starim ljudima na vrata dolaze prodavači koji im nude razne, njima nepotrebne, lijekove i pripravke po cijenama koje su za njih neprihvatljive. U slučajevima ozbiljnijih zdravstvenih problema, prema navodima kazivačice Violete, ljudi obično odlaze u 70 kilometara udaljenu Zenicu. No, starim Varešanima kojima djeca nisu prisutna bi takav scenarij zadao velike poteškoće. Postavlja se pitanje tko bi ih vozio i tko bi o njima brinuo tijekom boravka u bolnici. Obzirom da stariji ljudi generalno imaju niža primanja, ne čudi me što većina mojih kazivača rijetko odlaze doktorima. S niskim primanjima povezane su dakle i njihove mogućnosti. Drugim riječima, Beauvoir pojednostavljeno kaže da si ne mogu svi priuštiti slušni aparat i dobre naočale (1986:35), što svakako utječe na kvalitetu života u tim godinama. Obzirom da iznose svojih mirovina smatraju nedovoljnima, većina ih prima dodatnu svotu novaca od djece koja im šalju ili donose novce po potrebi. Neki čak uopće ne primaju mirovinu, pa se snalaze isključivo s onim što dobiju od svoje djece.

Nema primanja, od djece to mi je sve. (Zora)

Ko' te pita jel dosta. Dobra penzija, tako je nazivaju ovde kod nas u Bosni, zagarantovana, zajamčena. To imamo mi (...) koji smo imali 40 godina radnog staža prije rata (...). Ove druge, recimo sve žene koje su naslijedile od porodice one imaju penziju 326 maraka. To je najmanja. (Rudo)

Ne može nam bit. 400 maraka nas dvoje, a imamo stoku, ne može, ma kakvi. Ne može nam bit. (Marija B.)

Primanja ponekad idu i u suprotnom smjeru, odnosno od starijeg prema mlađem članu obitelji. Kroz razgovor s Rudom, shvatila sam da svog unuka u finansijskom smislu smatra „potrebitijim“. On je mlad i kao takav je aktivan i zbog toga mu trebaju novci, dok je Rudo polupokretan i neaktivan, pa mu novci „ne trebaju“.

Svaki mjesec ja njemu (unuku) dam oko 200 maraka, a imam 400 penzije. (Rudo)

U svakom slučaju mirovina koju moji kazivači smatraju nedovoljnom nužno sužava njihove životne mogućnosti. Činjenica o kojoj je Rudo govorio, a to je da mirovine često i kasne dodatno pogoršava njihov položaj. Ekonomska nesigurnost i ovisnost o tuđoj pomoći, koje su ionako već prisutne u ovakvoj situaciji se dodatno produbljuju. Osjećaj neovisnosti je na taj način ugrožen što negativno utječe na samopercepciju, pa često dolazi i do pada samopoštovanja. Navedeni osjećaji vrlo često dovode do smanjenja društvenih kontakata, a rezultat toga su usamljenost i izoliranost. Svi kazivači ističu usamljenost kao jedan od najvećih problema s kojima se suočavaju, bez obzira na to što tvrde da su naviknuti na samački život. Pokazalo se da nisu usamljeni samo oni kazivači koji žive sami. Isti osjećaj spominju primjerice i supružnici Čedomir i Marija B., što ukazuje na to da je usamljenost jedan opći osjećaj, zajednički svima. Navedeno se događa uslijed sve učestalijeg razbolijevanja i umiranja ljudi koji pripadaju njihovoj generaciji, ali i zbog odlazaka djece i općenito mlađe populacije. Prošla vremena kazivači pamte kao vremena u kojima je društveni život bio mnogo bogatiji. Prije rata je broj stanovnika svih generacija, bio mnogo veći. Gotovo svako selo imalo je dom kulture ili takav sličan prostor u kojima su se odvijala društvena događanja, dok danas takvih prostora gotovo da i nema. Život je, po njihovom mišljenju, po svemu bio kvalitetniji. Uspoređujući ta „svoja“ vremena sa današnjim osjete snažan kontrast, koji kako Beauvoir kaže, može postati nepodnošljiv (1986: 116). Na pitanje da li se ponekad osjeća usamljeno, a potom da li mu smeta samoća kazivač Rudo odgovara:

Pa osjećam, osjećam! Jedva čekam da dođe unuk il' da dođe nevjesta, onda mi žao kad moraju ići kući. Oni dođu malo.

Pa smeta, ajde kad nijesam dobro bolestan i ako je ljetno doba malo razbijam, hodam po polju, po njivi dok sam mogo hodat pa otići po šume (...) Sad ne mogu nikud. Dok nisu kiše bile, samo iziđi tu sjedi na stolici na ploči i kad mogu gor' uz njivu na groblje otić, a kad je ružno vrijeme ne mogu nigdje otić.

Ma fali (društvo), kako neće. Dođe nekad vrijeme nervoze. Čedo i ja, svaki dan, sve isto (...). Sami smo, jesmo. (Marija B.)

Ma kako neće falit, probudim se u noći ne znam di bi, ne mogu... (Čedomir)

Reko šta ćeš kad ostariš, pa te nema niko održavat bona. Šta ću ja sad kad dođem kući? Nema nigdje nikoga. (Violeta)

Uspoređujući prošla vremena s današnjim, moji kazivači se moraju suočiti ne samo s osjećajem vlastitog „propadanja“, već i općeg društvenog propadanja njihove sredine. Činjenica da njihovo selo lagano nestaje emotivno ih pogađa i opterećuje. Gledajući kako mladi ljudi odlaze, ostajući sami u svojim domovima u kojima su odvojeni od svoje djece, oni gube osjećaj smisla i kontinuiteta. Prije su djeca nastavljala ono što su im roditelji započinjali. Tu su i djedovi i bake imali značajnu ulogu utoliko što su svoja znanja i iskustva morali prenositi na mlađe generacije kako bi one bile sposobne nastaviti započeto. Danas se to značajno mijenja. Beauvoir smatra da znanja starih ljudi zastjevaju pod utjecajem brzih društvenih promjena. Gubi se povjerenje u važnost iskustva i zbog toga se još tijekom života starce povezuje isključivo uz prošlost (1986: 237). Znanja i uloge starih Varešana bi možda nekim dijelom opstale da ih imaju kome prenijeti, no to je danas rijetkost. Takva ih situacija osuđuje na neaktivnost i isključenost. Odlaskom mladih životni kontinuitet se u očima mojih kazivača prekida i njihova djeca, odnosno njihov glavni fokus im tako izmiče.

Gubitak mlade osobe u drugom, gorem smislu je primjerice smrt djeteta. Dvoje mojih kazivača – Violeta i Rudo na čijim kazivanjima sam temeljila većinu ovoga rada su morali i to proživjeti kroz svoj starost. Naime, iz Violetinih priča sam saznala mnogo intimnih detalja iz njenog života. O sebi i svojoj prošlosti priča s neizmjernim uzbuđenjem, vrlo otvoreno i bez zadržke, što me stalno ispočetka iznenađivalo. Njezin vrlo elegantni fizički izgled koji odiše živošću i mladolikošću i vedro raspoloženje i okretnost ostavljaju dojam vrlo ispunjene i sretne žene. Sebe opisuje kao osobu koja je uvijek „iskakala“ iz svoje sredine, bila neovisna i

„svoja“. Primjera radi, bila je jedina mlada žena u svom bliskom okruženju koja se (od prvog muža) razvela. No, kasnije saznajem da joj se život, pogotovo u periodu posljednjeg rata, potpuno promijenio. Tada je bila odvojena od kćeri koja je bila u Sarajevu, sin joj je morao otići u vojsku, a netom prije ostala je udovica. Sin je obolio od teške depresije i kratko poslije rata si je oduzeo život. Nisam mogla očekivati da ću potaknuti takva sjećanja i postalo mi je jasno da je njena priča vrlo intimna, a opet vrlo poveziva s pričama mnogih ljudi iz ratnog perioda. No, fascinirala me količina optimizma i želje za uživanjem u životu koju ona i dalje posjeduje, bez obzira na sve što je prošla. Vrlo je aktivna i vidno gura svoje granice kako bi što dulje ostala neovisna. Rudo je također bio vrlo uzbuđen kada sam ga potakla da priča o sebi i svojim sjećanjima. Odgovaralo mu je što se netko interesira za njegovu prošlost i znanja koja posjeduje. Od malih nogu je najviše vremena provodio u šumi i obavljao vrlo naporene poslove. Kasnije je bio zaposlen kao skladištar i trgovac u poduzećima u Varešu. Kada priča o svojoj prošlosti neizmjenjivo je detaljan. Svaka njegova priča uključuje vrlo precizna sjećanja – datume, imena i prezimena ljudi koji su u njoj sudjelovali. Divila sam se njegovoj memoriji. Osjećala sam da mi želi ispričati sve što zna, sve što mu je na mislima. Najmotivniji je kada priča o svojoj ženi. Ispričao mi je mnoge detalje o njihovom zajedničkom životu s dva sina, ali i danu kada je umrla. Kao i Violeta, pokazivao je želju da mi ispriča što više i s oduševljenjem se prisjećao svoje mladosti. No, pri mom drugom posjetu sam osjetila promjenu. Ubrzo sam saznala da je oko dva mjeseca prije, dakle u kolovozu 2015.godine izgubio sina koji je dugo bio bolestan i nepokretan zbog ozljede kralježnice. Bez obzira što su živjeli dosta blizu, nisu se mogli posjećivati, jer su obojica bili slabo pokretni. Rudo je vrlo loše podnio smrt sina što je moglo imati utjecaja na promjenu njegovog stanja koje je u usporedbi s mojim prvim posjetom bilo dosta lošije. Beauvoir je istaknula da je to zasigurno među težim situacijama za staru osobu koja mlade ljude povezuje sa svojom budućnošću, pogotovo ako ju je rodila, odgajala ili obrazovala. Drugim riječima, njihova smrt starima predstavlja propast čitavog jednog poduhvata – napori i žrtve koje su podnesene za tu mladu osobu odjednom su uzaludni (1986: 113).

Rudo je udovac od 1993.godine. Tijekom tri moja odlaska na teren živio je sam, a zaista se moglo primijetiti da mu stanje postaje sve lošije. Bilo je itekako jasno da mu je pomoć potrebna i da nije više sposoban živjeti sam. Prije nekoliko mjeseci sam ga ponovno nakratko posjetila i šokirala sam se kada sam došla pred zaključanu kuću. Od nekog prolaznika sam saznala da se to ljeto preselio kod sina. Pronašla sam tu kuću i našla ga u krevetu. Odgađao je preseljenje do zadnjeg trenutka kada je postao potpuno ovisan o tuđoj pomoći, a čini se da svi

moji kazivači rade istu stvar. Marija P. također čeka taj trenutak, a kad dođe, otići će na selo živjeti sa sinom, unukom i nevjestom. Isto vrijedi i za ostale kazivače poput Violete, Čedomira i Marije B. samo što im je plan tada malo drugačiji – djeca (odnosno kćer/i) će doći k njima. U svakom slučaju, teško im je odreći se svoje samostalnosti i vidljivo pomiču svoje granice kako bi se što duže ostali neovisni. Beauvoir bi rekla da je to vrlo težak prijelaz u kojem se iz odgovorne, odrasle osobe prelazi u stanje zavisnog subjekta. Postaju svjesni da prelaze u potpuno suprotan položaj od onoga za kojeg su se grčevito držali i u takvoj situaciji je teško zadržati svoj identitet (1986: 230). Ista smatra da emocionalna ravnoteža starih ljudi ovisi o odnosu kojeg imaju s djecom. Odnos djedova i baka prema unucima također je bitan odnos koji, ukoliko je kvalitetan, može vrlo povoljno utjecati na stanje starije osobe. Taj je odnos drugačiji od roditeljskog utoliko što je jednostavniji - nema ambivalentnosti iz roditeljskog položaja. Unuci od djedova i baka traže zaštitu od roditeljskog autoriteta, a djedovi i bake od unuka povremenu pomoć. Stari se u tom odnosu osjećaju pomlađenima (1968: 240- 245). Rudo primjerice ima dva unuka. Dok je živio sam jedan ga je redovito posjećivao i pomagao mu oko svega što je trebalo (donosio mu je hranu i drva, brijač ga, šišao...). Dok spominje drugog unuka koji je otišao raditi u Njemačku, postaje vrlo emotivan. Shvatila sam da ga veoma pogađa činjenica što žive odvojeno. Ne mogu se čuti telefonom, jer Rudo veoma slabo čuje, pa se čini da je stalno u iščekivanju njegovog dolaska i bez obzira što je dobivao potrebnu pomoć, vidno je bio usamljen i nezadovoljan svojom trenutnom životnom situacijom.

Iz svega navedenog, vidljivo je da se stari Varešani suočavaju s nizom problema i osobne i društvene prirode. Niske mirovine koje vode u siromaštvo možda su među prvim stavkama kojima je nužna promjena. Autorice poput Beauvoir (1968) i Polić (2008) spominju važnost pripremanja na starost kroz primjerice štednju i hobije kako bi ona bila ugodnija. No, to si ne može svatko priuštiti. Objasnjavajući da kronološka i starosna dob nisu isti pojmovi, Beauvoir tvrdi da nije isto u mirovinu ići kao istrošeni radnik ili kao netko tko je u punoj moralnoj i fizičkoj snazi (1968: 311). Moramo uzeti u obzir da su moji kazivači imali dosta teške životne puteve. Mnogo su radili, prošli su rat(ove), izbjeglištva, povratke i pretrpjeli mnoge gubitke. U starosti se ponovno moraju suočavati s gubitcima, odnosno odvajanjima od svojih bližnjih i umjesto da uživaju sa svojom djecom i unucima, oni su veći dio svog vremena sami. Planovi koji imaju za svoju budućnost, primjerice u smislu preseljenja kod djece, se pomiču do krajnjeg časa. Promatrajući kako žive i slušajući njihove životne priče postaje veoma očito da su potrebne korijenite društvene promjene i na lokalnoj i na državnoj razini kako bi se

kvaliteta njihovog života poboljšala. Utjecaj koji cjelokupna društvena i politička situacija imaju na stariju populaciju i zanemarivanje njihovih potreba direktno utječu na njihove sudbine – na kvalitetu njihovog starenja, a naposljetku i na završetke njihovih života.

6.2 „Dok imamo djecu nema staračkog doma!“ - privrženost tradicionalnim oblicima skrbi

Vrlo kompleksan splet okolnosti o kojem je bilo riječi u predhodnim poglavljima itekako utječu na svakodnevicu starih ljudi u Varešu. Fizička odsutnost djece u nekom trenutku postaje značajan problem za one starce koji se o sebi ne mogu brinuti. Azra Hromadžić zato naglašava nužnost otvaranja staračkih domova i stvaranja posebnog tipa afektivnog radnika/skrbnika koji će biti svojevrsni supstitut djeci koja više nisu prisutna (2017: 80-81). No, već spomenute niske mirovine nameću se kao problem. Prosječna mirovina iznosi 350 do 400 maraka, a cijene staračkih domova se kreću od 750 do 1050 maraka (2017: 81). Tu opciju stoga imaju samo oni čija su djeca u mogućnosti plaćati taj dom. Autorica je u radu istaknula još jedan bitan moment, a to je ambivalentnost osjećaja korisnika doma. S jedne strane osjećaju zahvalnost prema svojoj djeci koja im omogućavaju boravak u tom domu, ali s druge strane osjećaju se izdanima i ostavljenima. Uz to, spominje se i dalje prisutan osjećaj posramljenosti u situaciji kada se roditelja smješta u dom. Sve to potencijalno ukazuje na to da briga o starijim ljudima u BiH i dalje počiva na predratnom, tradicionalnom pristupu obiteljske skrbi. Bosanci, a ponajprije Bosanke su do prije dvadesetak godina brinule o svojim starima, a slanje u starački dom bilo je socijalno neprihvatljivo (Sinić 1990, Sokolovsky et.al 1991 prema Hromadžić 2017:82).

Socijalna neprihvatljivost premještanja u starački dom se u mom istraživanju također pokazala prisutnom. Bez obzira na to što u Varešu niti ne postoji starački dom, zanimalo me kakav stav imaju prema takvom obliku skrbi. Kazivači ili pokazuju (izrazitu) odbojnost prema staračkom domu ili ga uopće ne doživljavaju kao opciju. Svi oni imaju okvirni plan za svoju budućnost, koja će nastupiti od trenutka kada će prestati biti samostalni. Neki će se preseliti kod svoje djece, dok će se nekima djeca useliti. U svakom slučaju za njih je to jedina prihvatljiva opcija.

Svijet se malo izopačilo, nema to da se neko sažaljuje, ne bi niko ni trebo ić u starački ko ima svoju djecu, moraš malo pomoći materi i ocu. (Mijo)

Došla mi neki dan ova bratićina šta u Varešu stanuje i čovjek joj (...) I došli i počeo mi govorit ima možda 2-3 mjeseca, kaže bili htio ić u dom, da te kaže u dom odvedemo, reko neću ja! Neću reko, to bi za mene bilo ko u zatvoru. Ja dok mogu ja ću bit sam... (Rudo)

Ne! Dok imamo djecu nema staračkog doma! To sigurni budite, kakav starački dom! Dok more baka makar malo ovako napravit, ni govora, ni izdaleka, ma kaki! To nema, ma nema to! (Čedomir)

Neće niko sa strane doći nego jedno od djece. Recimo ova starija ćerka bi bila onda s nama. Ona uvijek kaže vas dvoje nećemo da smetamo, da vam kvarimo išta, niste još u potrebi, a kad bi se desilo, posebno ako jedno bude, onda će da tu bude. Oni će to, ja se ne bojim toga. (Čedomir)

Nastavivši razgovor sa Čedomirom, zanimalo me zašto baš inzistiraju na tome da jedno od djece dođe živjeti s njima, dok njihovo preseljenje kod djece ne dolazi u obzir. Odgovori koji su slijedili bili su poput: „mi nećemo odavde dok smo obadvoje“ i „nismo razmišljali da bi nekud drugo otišli - nikada“, a potom „ma ne mogu ja, ja sam u Lepenici bio u izbjeglištvu nikad nisam poludio al ne mogu ja...“. Čedomirovo samoinicijativno povezivanje staračkog doma s izbjeglištvom ukazuje na dodatnu dimenziju koju bi preseljenje u dom za njega predstavljalo. U tom trenutku shvatila sam da bi odlazak iz njihovog doma u starački dom bio ponovni odlazak. Ratna situacija je njegovu obitelj (kao i mnoge druge) već jednom natjerala da napuste svoj dom. Za vrijeme izbjeglištva živjeli su u prostorima koje nikad nisu doživljavali svojim i žudili su za povratkom u svoje selo. Svoje kuće su zatekli u devastiranom stanju, pa su svi njihovi naponi bili usmjereni na to da ponovno stvore dom i normalnu svakodnevicu. Imajući na umu da je prošlo relativno malo vremena od njihovog povratka (15 do 20 godina) shvaćam da im je pomisao na ponovno napuštanje svog doma pojačano odbojan. Upravo zbog izbjeglištva i svih povezanim situacijama kroz koje su prošli, vezaniji su svoj dom više nego ikada. Odbojnost prema staračkom domu može se pripisati i tome da je za sredinu poput Vareša takav oblik skrbi ipak i dalje nepoznanica. Dok su moji kazivači bili mladi, u njihovoj blizini nisu postojale takve institucije, pa se briga unutar obitelji smatrala jedinom prirodnom. Žene su tu bile zastupljenije i od njih se to više i očekivalo.

Nije ni jedna ovdje starija ni bolesna osoba bila da ja nisam prisustvovala. Kažem, došla sam 53.godine ovdje, sve ovdje starije žene što su pomrle, svakoj sam pomogla i kad smo ju

svlačili i kad smo ju oblačili kad umre i strah me bilo, nisam smjela spavati sama u kući, al sam uskakala da pomažem... (Violeta).

Slika 4. S Violetom u šetnji prema groblju (Izvor: Adriana Pojatina)

Bez obzira što njihova djeca danas žive daleko, oni i dalje od njih očekuju da će ih zbrinuti kada bude potrebno. Dakle, čak i u neprisustvu svoje djece, starački dom još uvijek ne predstavlja rješenje za njihovu sadašnju ili buduću životnu situaciju. Preseljenje u starački dom jednostavno nije praksa na koju su moji kazivači naučili. Oni su vrlo emotivno vezani za svoje domove koji im, na neki način, simboliziraju slobodu i neovisnost. Stari ljudi se općenito teško odlučuju na promjene. Potrebne su im navike kojih se relativno strogo drže kako bi se zaštitili od ponovnih prilagođavanja. One im pomažu u tome da se ne prepuste i to im daje osjećaj sigurnosti. Upravo zbog toga im je teško maknuti se iz svog poznatog okruženja, gdje se te navike odrađuju. Strah od promjena za njih znači strah da se tim promjenama neće uspjeti prilagoditi. Zato navika, kao ontološka sigurnost, njima jamči da će „sutra biti kao danas“, odnosno štiti ih od nejasnih strahovanja (Beauvoir 1968: 233-237). Kada bi se netko od njih i odlučio na preseljenje u neki starački dom, morao bi otići ne samo iz svoje kuće, već i iz svojeg grada, što dodatno komplicira situaciju. Da u Varešu i postoji starački dom, upitno je da li bi ih te obitelji mogle priuštiti. Osim toga, pitanje je i u kojoj mjeri bi se ljudi služili takvim oblikom skrbi, ako sve ukazuje na to da su i dalje privrženi tradicionalnim oblicima skrbi unutar vlastite obitelji i doma.

6.3 Između života (kuće) i smrti (groblja): razmišljanja o vlastitoj smrti

Slika 5. Pogled iz Rudove kuće prema crkvi i groblju (Izvor: Adriana Pojatina)

Bilo je rano popodne na Pogari kada me jedna žena, nakon što je čula kojom se temom bavim, uputila na jednog (već spominjanog) čovjeka – Rudu. Nalazila sam se u selu u kojem nikad nisam bila, tražeći kuću koju nikad nisam vidjela. Sa mnom je bio moj mentor, bilo je jako toplo popodne i zastrašujuće mirno. Nismo sreli niti jednu osobu putem. Nakon desetak minuta pješaćenja, ugledali smo kuću koja se opisom uklopila u Rudinu. Približila sam se ogradi i kroz vrlo visoku, suhu i nepokošenu travu ugledala sijedog, mršavog čovjeka u sivom odijelu. Sjedio je na stolici ispred kuće, a pogled mu je bio usmjeren negdje preko livade u daljinu. Nije nas primijetio. Dok sam se probijala kroz travu i približavala, na vrhu malog brežuljka iznad kuće ugledala sam crkvicu i groblje. Scena koja mi se nametnula pred očima – crkva, groblje, kuća i Rudo u odijelu, snažno mi se usjekla u pamćenje. Izgledalo mi je kao da Rudo strpljivo čeka trenutak kada će mu dom postati to groblje s kojim je cijeli život povezan. Upijajući atmosferu, osjetila sam nevjerojatan mir koji je u meni kao gradskom djetetu budio kontradiktorne osjećaje. No, pogledavajući u Rudu shvatila sam da je on s tim mirom potpuno

stopljen, kao i sa prirodom kojom je cijeli život okružen. Na groblje je nekoć odlazio svakodnevno, a sada sve manje obzirom na fizičko stanje. Ni sam ne zna na koliko sprovoda je tijekom života na tom groblju bio, koliko je lijesova nosio i koliko je grobova sam iskopao. Kada je to groblje postalo pretjesnim poklonio je dio svoje zemlje za proširenje groblja. Smrt mu je zbog toga oduvijek bila bliska, poznata i normalna. Razgovarajući s njim, a kasnije i ostalim kazivačima, shvatila sam da o smrti pričaju bez nelagode, bez ikakve dramatičnosti i zadržke. Činjenica jest da se seoska populacija živi drugačijim tempom od gradske i da smrt njima nije *tabu*. To su ljudi koji očekuju da će se njihova djeca za njih brinuti u dubokoj starosti i to tako obično i biva. To im daje osjećaj sigurnosti da pred sam kraj života neće završiti u rukama nepoznatih ljudi, što se za moje kazivače pokazalo vrlo bitnim. Posljedično tome i dalje se vrlo često događa da ljudi umiru u svojoj kući. Moji kazivači takvu smrt smatraju jedinom prirodnom i takvu je i sebi priželjkuju. Saznala sam da mnogo veći strah u njima izaziva bespomoćnost u kojoj su potpuno ovisni o drugima od smrti same. Kada je zdravstveno stanje osobe vrlo loše, smrt može predstavljati oslobođenje. O tome je govorila Beauvoir koja tvrdi da je pretjeran strah od smrti kod starih ljudi iznimka. Stari ljudi su fokusiraniji na stvari koje im izmiču kao što su zdravlje, novac i bliska budućnost, a manje na samu smrt (1968: 205- 208). Kada se starost ne odvija u povoljnim uvjetima, ona može biti jako mukotrpana i teška. Takva starost predstavlja suprotnost životu i izaziva veću odvratnost nego sama smrt (1968: 321).

Ja uvijek kažem ja sam na zadnjoj stanici, u zadnjoj kompoziciji i kad će se zaustaviti, kad će bit ta stanica na koju ću ja stat – ne znam. Nimalo me nije (strah). Al kad je neko teško bolestan, kad mu nema ko pomoć to mi je grozno. Ti bolovi (...) kažem ti ja se jedino bojim teške bolesti da ja ne mogu ustati... (Violeta)

Uzmem nekada, sjedim, razmišljam, sve ja znam, da ćemo svi gore doć, jedno po jedno ići ćemo svi, onda samo kažem Bože nemoj kake velike muke, bolove, ne daj Bože nesreće. (Marija P.)

Ne bude me strah, ja znam da ću umrijet, mene samo strah pravo da ne mogu ustati, to me je strah, a nije mene strah smrti. Smrt ću ja primiti. Samo me je strah da ne mogu sa sobom vladati (...) (Rudo)

Meni je samo bitno dok sam živ da mogu trpjet. Da ne mogu nikako sobom, da me mora drugi okretati, da me mora drugi obrnuti, da me mora drugi oprati, meni je samo bitno da do toga ne dođe! A nije mi bitno što ću umrijet (...) to se ne odgađa kad dođe. (Rudo)

Ja samo imam strah da ću se patit, to me strah. Neko oboli, pa ne more, pa u starački, pa vamo, pa nema nikoga, to je najgore. Smrti se ne plašim. Ja se samo bojim da mi žena ne padne, ili ja, niti ona more mene niti ja nju. (Mijo)

Nadalje, u intervjuima se pokazalo da svi kazivači povezuju smrt sa vjerom. Svi su oni, neki u većoj, neki u manjoj mjeri praktični vjernici koji tvrde da im vjera pomaže u suočavanju sa svakodnevnim strahovima i problemima, među kojima je i smrt. Smrt povezuju sa prisutnošću Boga i ta ih činjenica tješi i pomaže im da se sa svojom smrtnošću suoče. Ana Štambuk tvrdi da istraživači manji strah od smrti često povezuju s religioznošću. Navodi istraživanje Alvarada, Templera, Breslera i Thomas- Dobsona (1995.) koji tvrde da pozitivnije stavove prema smrti pokazuju religiozni nego nereligiozni, te istraživanje Fehringa, Millera i Shawa (1997.) koje ukazuje na povezanost nižeg stupnja negativnih stavova prema smrti s visokim stupnjem intrinzične religioznosti (Štambuk 2007: 159).

Jesam, bezbroj puta osjetila da vjerujem u Boga i da mi tu (u strahu prema smrti) pomaže, ne bi se odrekla nikada. (Marija P.)

Al mi je bitno da molim Boga, bitno mi je da ne budem teški bolesnik da ne mogu sobom, da ne mogu sam sebe služiti. (Rudo)

Ma ja se ništa ne bojim. U Boga dragog se uzdam, šta god da bude s druge strane bit će i pomoći i nepomoći, to je sve u Božjim rukama. Ja se ničega ne bojim. Samo dragog Boga slušam i u njega vjerujem. (Marija B.)

Na smrt gledamo ono vjernički. Poslije smrti da će bit i neki drugi život i eto. Tako smo odgojeni, pa kako će nam bit vidjet ćemo. (Mijo)

Čitajući Žuljićevo poglavlje o smrti, dobila sam dojam da se vjernik tada manje bojao smrti same koliko svoje (materijalne i duhovne) nepripremljenosti na nju. U istraživanju mi se pokazalo da svi kazivači već imaju pripremljenu odjeću i znaju u kojem će grobu biti pokopani. Oni često razmišljaju o svojoj smrti, što na neki način ukazuje na to da se na neki način i psihički pripremaju.

Pa sigurno (...) sigurno, vjeruješ li. Ali evo sad, sad razmišljam, ako me šta odma mislim gotovo je. (Marija P.)

Svaki dan razmišljam. Al nemam ja uopće više straha ništa. (Violeta)

Razmišljam pravo kad me bolest shrva, pa kad ne mogu ustati, kad ne mogu hodati, onda poželim onda pomisliti da mi je umrijeti. (Rudo)

Kada sam tek krenula u ovo istraživanje, bojala sam se kako ću pristupiti kazivačima s ovako teškom temom. Bojala sam se da neki ljudi neće biti voljni razgovarati o smrti ili da ću ih dovesti u neugodnu situaciju. Imala sam osjećaj da ću svojim pitanjima samo potvrđivati blizinu njihove smrti, što je u meni izazivalo veliku nelagodu. Nije ni čudo, jer dolazim iz sredine i generacije koja se zgraža na spomen ove teme, što je utjecalo na moje pretpostavke i strahove. Boravljenjem na terenu i razgovarajući s kazivačima sam vrlo brzo shvatila da sam u krivu. Njihova spremnost i otvorenost da o ovim temama pričaju me iznenadila. Tijekom provođenja intervjua sam u nekim trenucima evocirala njihova sjećanja i time potaknula emotivne reakcije s obje strane. Dakle, ne radi se o njihovoj ravnodušnosti prema smrti, već se radi o shvaćanju smrti kao normalnog dijela života koja u njima ne izaziva pretjerane dramatične osjećaje. Činjenica jest da su poremećaji koju smrt u ljudi izaziva, pogotovo u većim urbanim sredinama, dosegli vrlo visok nivo. Stoga je potrebno ponovno pronaći ravnotežu između onih koji umiru i onih bližnjih koji za njima ostaju. Ukoliko će se smrt i dalje odmicati od naših očiju, jasno je da ta ravnoteža neće biti ostvariva.

Slike 6. i 7. S Rudom na putu prema groblju (Izvor: Adriana Pojatina)

6.4 Promjene vezane za smrt

Kazivačica Violeta je već prilikom udaje od majke dobila svijeće i platno koje je bilo namijenjeno za njezin ukop, a danas se to više ne radi. Nekoć se velika važnost pridavala pripremanju na smrt, što danas (pogotovo u gradovima) gotovo nestaje. Tijekom ratnih pustošenja su, među ostalima, i te stvari nestale, a u međuvremenu se i moda promijenila. Nošnja ili vjenčanica kao odjeća koja se koristila pri ukopu je zamijenjena industrijskim odijelima, suknjama i košuljama. Drveni lijesovi i željezni križevi, svijeće i odjeća - sve su to nekoć izrađivali vareški majstori ili majstorice. Danas u Varešu postoje dva pogrebna poduzeća koji naručuju i prodaju gotovo sve što je u takvoj prilici potrebno. Predmet koji se pokazao konstantom, koji se tradicionalno i dalje koristi baš za ovu priliku je *muket*. To je vrlo tanka i duga svijeća, namotana na specifičan način koja se ručno izrađuje i koja se može kupiti čak i u pogrebnim poduzećima. Križevi lijevani u vareškoj željezari koji su se nekad masovno stavljali na grobove, sada se sve češće mijenjaju za masovne mramorne ploče. Sve je to prema navodima kazivačima, počelo iza posljednjeg rata. Općenito govoreći, kazivači pamte nekadašnje sprovode kao mnogo skromnije i jednostavnije. Osim što bi se cijela zajednica okupila, svi su na neki način bili uključeni u cijeli proces. Uspoređujući priče koji oni pamte s onim što se danas događa, evidentno je da je došlo do temeljitijih promjena.

Nekad je i u njihovoj sredini blizina i prisnost sa smrću ipak bila veća. Kada bi došlo do smrtnog slučaja, nekoć se većina aktivnosti oko pripreme pokojnika i organizacije sprovoda odvijalo u kući. Danas su pogrebna poduzeća i komunalne službe preuzele neke dijelove posla.

Prije je, unazad 30-40 godina po selima se pravili sanduci, u crno se bojali, prije nije bilo onih ručki sa strane, samo sanduk koji se nosi rukama ili na nosilima od drva ili nosi se na ramenima.(...) Sanduk se (sada) kupi u komunalnom, mrtvacu se obuče u mrtvačke haljine i onda odnesemo gore u crkvu, to je sad počelo unazad ajmo reć 20 godina. (Rudo)

Smrt tako pomalo izlazi iz intimnog prostora doma, pa se ljudi posljedično od smrti udaljavaju. No, spomenuti proces se ipak odvija nešto sporije u sredinama kao što su ova sela. Određeni svećenici podupiru neke mjesne običaje, pa su se neki postupci ipak uspjeli zadržati. Prije rata u pravilu se pokojnik koji je umro u kući tu i ostavljao na barem jednu noć. Danas to

postao nešto rjeđi slučaj koji se ispoštuje ukoliko obitelj na tome inzistira. Na taj način bližnji dobivaju na vremenu provedenom s pokojnikom. Imaju priliku oprostiti se od njega i pripremiti ga za ukop. Nekoć je briga o tijelu pokojnika ovisila isključivo o ukućanima, pogotovo ženama koje su bile zadužene za pranje i oblačenje. Tijekom cijele večeri dolazili bi prijatelji, rodbina i susjedi na žalovanje i tako pružali pomoć i potporu ukućanima. Samim time, direktni kontakt ožalošćenih s pokojnikom bio je značajno duži. Danas se vrlo brzo nakon pripreme tijela (ukoliko se priprema uopće obavlja u kući) pokojnik odnosi u kapelicu kraj groblja, čime se uvelike smanjuje vrijeme pokojnikova prisustva u kući. To se također počelo prakticirati nakon rata i time smrt nekim dijelom lagano izlazi iz kućnog okruženja.

Odma u kapelicu. Ako umre sad bude sat-dva i odnese se gori u kapelicu na dan i noć. (...) Sad se samo kad umre mrtvac, ako je umro ovdje u kući, prvo se ode dole ljekaru, javi se, on dođe ustanovi smrt, javi se paroku vjerskom službeniku oni dođu i dogovori se kad će biti sahrana, kad će se kopat. Ako je ovdje umro. A obično se sad kad umre, ako ima mogućnosti, odvuku ga dole pa se tamo ustanovi smrt. (Rudo)

Osim toga, prije su se lijesovi držali otvorenima. Zatvarali su se privremeno, dok bi se pokojnika nosilo na grob, a tada bi se još jednom otvarao kako bi se svi još jednom oprostili od njega. Danas se lijes zatvara odmah i tako ostaje do kraja. Tako nošenje tijela u kapelicu, odnosno izmještanje pokojnika iz kuće i zatvaranje sanduka ukazuju na smanjenje direktnog kontakta s pokojnikom. U Žuljićevom tekstu o smrti spominje se kako je nošenje lijesa bio muški posao u kojem se više muškaraca izmijenjivalo, a o tome mi je govorio i Rudo. Nošenje lijesa se smatralo dobrim činom kojim se odaje počast pokojniku. Danas se iz jednostavnosti i praktičnih razloga (bar do nekog dijela) lijes prevozi automobilom na groblje. Rudo koji je cijeli život povezan s grobljem pored kojeg je i živio, prisustvovao je gotovo svakom sprovodu koji se na njemu odvijao. Osim toga, dok je bio mlađi, sudjelovao je u iskopavanju groba i nošenju lijesa kao i većina muškaraca u selu.

Čim ko umre odma se nas sabire najmanje 5-6, to je najmanje, a bilo nas je nekad i 15. Kopamo grob i mi i zagrnemo. Čiji je smrtnik umro, on donese da se pojedje, popije. To se ne plaća, to iz kuće donese obitelj. (...) Sad komunalno dođe i iskopa. Al ima ih ko ne ide po komunalno.

U daljnjem razgovoru s Rudom, shvatila sam da su taj čin smatrali svojom odgovornošću, jer se obitelj koja je u žalosti, pokušala poštediti dodatnog posla. Obitelj pokojnika bi im donijela hrane i pića, a oni bi razgovarali i radili. To je za njih bio i oblik druženja. Sada više

nije sposoban obavljati takav težak fizički posao. No, donedavno bi svejedno i dalje odlazio na groblje kada bi čuo da se kopa, kako bi prisustvovao tom činu i bio dijelom tog procesa. Komunalno poduzeće takvu uslugu naravno naplaćuje, dok se u privatnom aranžmanu ne naplaćuje. Rudo smatra da nije samo stvar u novcu kada ljudi odluče ne zvati komunalno poduzeće, već u želji da taj posao ostane rukama poznanika, prijatelja, seljana.

Većinom se sve prije činilo na dobrovoljnoj bazi. Nije se trebalo brinut ko' će odnjet mrtvaca, nije se trebalo brinit ko će mu grob iskopat, uvijek se nas seljana, a obično to muškinje rade, ako je neko umre nas se gore sabere 5-6 najmanje! Znalo nas je bit 15.

Kako bi zajednica funkcionirala bitno je da se sastoji od ljudi svih uzrasta, kako bi se podjela poslova i društvene odgovornosti pravilno rasporedila. Zato Rudo govori da se prije nije trebalo brinuti tko će što raditi. Osim toga bilo je više ljudi, a sada su većinom ostali starci. Čim su komunalna poduzeća ovdje počela preuzimati neke poslove na sebe, polako dolazi do otuđivanja od smrti. Prije su i starost i smrt bili povjereni isključivo bliskim ljudima, a i općenito govoreći, ljudi su često dolazili u bliski kontakt sa smrću pa su se s njom lakše i nosili. Primjer Rude i kopanja grobova predstavljao je i trenutak okupljanja. To je bio kolektivni zadatak koji se očekivao od muškaraca i obavljao po nekim pravilima. Muškarci su tako bili direktni sudionici u samom činu pokapanja što ih neminovno približava smrti. Isto je i sa ženama kojima su bili povjereni svi poslovi oko tijela pokojnika. Takvi činovi su pomagali u suočavanju sa smrtnošću drugih, pa posljedično i sa svojom smrtnošću. Danas se, sa svim nabrojenim promjenama, ljudi odvajaju od smrti i bliskost s njom nestaje. Nekad je taj cijeli proces od trenutka nečije smrti do sahrane trajao nešto duže. Pokojnika se zadržavalo u kući do sahrane, a kad bi sahrana završila, ljudi bi ostali neko vrijeme na groblju i častili se jelom i pićem. To su bile *sedmine*, koju više kazivača spominje, no one su davno izašle iz prakse nakon što su ih svećenici zabranili. Sve navedeno ukazuje na to da se smrt, ali i starost pomalo, pa čak i u ovim selima, povlače iz bliskog okruženja. Vrlo prisutan slučaj odvajanja obitelji, odnosno ostajanja starih ljudi u svojim kućama u kojima stare sami i vrlo često bez ili s povremenom pomoći drugih ljudi upravo na to i ukazuje. S druge strane, smanjenje vremena provedenog s pokojnikom, prebacivanjem poslova oko ukopa s mještana na djelatnike poduzeća i službi, te smanjenje vremena provedenog na groblju nakon sprovoda ukazuju na polagano povlačenje smrti iz zajednice koja je na ovim prostorima relativno nova pojava. Doduše, ona još nije do kraja provedena - svećenici i dalje podupiru neke mjesne običaje, kao što su kopanje grobova u privatnom aranžmanu i ostavljanje pokojnika u kući na jednu noć, no pitanje je vremena kada će se i to prestati raditi. Generacije koje pamte takve običaje i

kojima je stalo da se i dalje provode biti će zamijenjeni novom generacijom koja će od smrti biti udaljenija, jer povlačenjem smrti iz sfere doma, nužno do toga i dolazi. Ljudi koji su otišli živjeti izvan Vareša zbog svoje odsutnosti možda neće biti u blizini svojih starih u posljednjim trenucima i neće biti u mogućnosti odraditi ove „polu-zadržane“ prakse. Dakle, zbog odsustva onih koji bi trebali biti uz stare, promjene vezane za sam proces starenja su neupitne. Smrt koja je neodvojiva od starosti, koja predstavlja završnu fazu tog procesa, nužno je pod utjecajem uvjeta i konteksta u kojima određena osoba stari. Odsustvo članova obitelji utječe tako da možda neće biti prisutni uz svoje stare i „otpratiti“ ih u smrt kako se to nekoć od njih očekivalo.

7. ZAKLJUČAK

Osvještavanjem činjenice da su u mojoj široj okolini starost, a pogotovo smrt gotovo prešutne teme koje se u svakodnevnom govoru izbjegavaju ili vrlo površinski spominju je u meni probudilo potrebu da upravo o njima pišem. Reakcije čuđenja iz moje okoline na spomen teme kojom ću se baviti, bile su još jedan pokazatelj prisutnosti straha, izbjegavanja i nepriznavanja smrti u jednoj gradskoj, urbanoj sredini kao što je to Zagreb. Istovremeno sam još uvijek bila pod dojmom tada nedavnih iskustava smrti dviju bliskih osoba – djeda i bake. Sve nabrojeno je utjecalo na odabir teme i potaklo me da u njih proniknem malo dublje, te da istražim jedan drugačiji kontekst - u ovom slučaju ruralnu, manju sredinu u srednjoj Bosni. Itekako svjesna da su starost i smrt vrlo široka područja, nastojala sam ih ipak povezati u ovom radu, smatrajući da se odnos prema vlastitom starenju, međuostalim, oblikuje pod utjecajem razmišljanja i stavova prema smrti. Cilj ovog istraživanja bio je istražiti svakodnevicu starih ljudi u vareškim selima danas, njihova razmišljanja o smrti i promjenama koje su zahvatile oba fenomena – i starenje i smrt. Vareš je bio važno industrijsko središte od perioda austro-ugarske uprave (1878.-1918.) pa sve do posljednjeg rata (1992.-1995.) zbog čijih posljedica danas gubi svoja nekadašnja značenja i orijentaciju. Obzirom da su i ljudi iz sela bilo usko povezani s gradom i radom u industriji, te su promjene utjecale na cijelo istraživano područje. Obitelj koja je u ovoj sredini bila glavna institucija se danas pod utjecajem ratnih posljedica - raspadom industrije, nezaposlenosti i siromaštva, raspršuje i mijenja svoj oblik. Jedna od posljedica tog procesa je fizičko razdvajanje članova obitelji u

kojima stari vrlo često ostaju sami u svojim domovima. Dakle, osim problema koji su zajednički gotovo svim ljudima starije životne dobi, situaciju pogoršava njihova odvojenost od bližnjih, od kojih se očekuje da bi trebali voditi brigu o svojim starcima. Uz to što obitelj postaje, prema Azri Hromadžić (2015) „*polu-odsutna*“, takvom se pokazuje i država, jer nema razvijenu strategiju o skrbi i njezi starijih na nacionalnoj razini. Institucije poput staračkih domova nameću se kao logično rješenje koji bi mogli biti odgovor na spomenute poteškoće starih ljudi, no to je na više načina problematično. Istraživanje Azre Hromadžić ukazuje na birokratsku i financijsku kompleksnost otvaranja privatnih staračkih domova u BiH, na potrebu za stvaranjem afektivnog radnika obzirom na prirodu takvog posla, te na financijsku nedostupnost takvog oblika skrbi potencijalnim korisnicima. Ovo istraživanje je pokazalo da su kazivači potpuno privrženi tradicionalnim oblicima obiteljske skrbi, odnosno da im starački domovi nisu niti opcija. Svaka njihova odluka za budućnost, kada neće više moći brinuti o sebi, podrazumijevaju uključenost isključivo bliskih osoba – djece i/ili unuka. Njihova privrženost takvom načinu razmišljanja povezana je i s razmišljanjima o smrti. Bliskost sa smrću, koja se dala iščitati i iz Žuljićevog rukopisa, dolazila je do izražaja i u razgovoru s kazivačima. Obzirom na njihove godine koje pojačavaju svijest o nadolazećoj smrti to se i očekivalo, no ton kojima su govorili o svojim razmišljanjima o smrti govore o primirenosti, pa čak i pripremljenosti na smrt. Smrt za njih nije nepoznata niti daleka, jer su mnogo puta tijekom života s tuđom smrću bili suočeni, ali i uključeni u neki oblik pripreme, organizacije ili pomoći pri smrtnom slučaju. Smrt uvijek iznova potrese pojedince i zajednicu, no u ovakvom kontekstu smrt ne postaje tajnom, udaljenom niti mističnom, kakva je postala u gradskim sredinama u kojima se starost i smrt premještaju gotovo i skrivaju u izdvojenim prostorima. Neke prakse vezane su smrt su se u vareškim selima ipak zadržale u kućnom okruženju koje i dalje služi kao glavno mjesto okupljanja u trenutku smrti, te prije i nakon sprovoda. Ono što mijenja današnju situaciju jest činjenica da se mnogo Varešana nalazi u inozemstvu. Imajući na umu fizičku udaljenost potomaka ljudi s kojima sam razgovarala, nisam se mogla ne upitati, da li će neki od njih uopće biti u mogućnosti biti sa svojim roditeljima u posljednjim trenucima.

U svakom slučaju, ovaj rad smatram poticajnim za nastavak istraživanja starije populacije u ruralnim područjima BiH, ali i šire, obzirom da se veći naglasak dosad stavlja na gradske sredine i istraživanja u okvirima staračkih domova i sličnih institucija. Stariti u ovakvom kontekstu je potpuno drugačiji proces, koji uz to uključuje i potpuno drugačija iskustva, što potvrđuje činjenicu da su starenje i stara dob vrlo fleksibilni pojmovi. Manjak znanstvene,

javne i medijske komunikacije o starenju i starim osobama kao stvarnim osobama podupiru stereotipe i predrasude koje se o njima stvaraju. Kada se govori o starenju i staroj dobi malo je mjesta posvećeno glasovima starijih ljudi koji progovaraju o svojim refleksijama i iskustvu starenja (Zeman i Zeman 2015: 78), a „glasovi pojedinačnih starih ljudi mogu nam mnogo reći o iskustvu bivanja starim“ (Kaufman 1986:6 prema Zeman i Zeman 2015:75). Upravo je zato istraživanje iskustva starenja iz perspektive starih ljudi neophodno, jer preispituje generalizacije, stereotipe, *tabue* i predrasude koje se uz proces starenja povezuju. Takva istraživanja pokazuju da su starenje i stara dob kompleksni i fluidni fenomeni, te da je ideja o starim ljudima kao homogenoj kategoriji potpuno neispravna (2015: 74).

8. POPIS LITERATURE

Aries, Phillipe. 1989. *Eseji o istoriji smrti na zapadu: od srednjeg veka do naših dana.*

Beograd: Rad

Bara, Mario i Sonja Podgorelec. 2015. *Društvene teorije umirovljenja i produktivnog starenja.* Etnološka tribina 38, vol.45: 58-71

Beauvoir, Simone De. 1986. *Starost.* Beograd: BIGZ

Čapo Žmegač, Jasna et al. 2006 *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja.* Zagreb. Institut za etnologiju i folkloristiku - Naklada Jesenski i Turk

Čapo Žmegač, Jasna. 2010. *Smrt primarno pripada umirućima. Prilog antropologiji smrti i umiranja.* Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, vol. 47 No.1

Despot, Blaženka. 1976. *Pladoyer za dokolicu.* Beograd: Predsedništvo KSSOJ-a.

Gulin Zrnić, Valentina. 2006. Domaće vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija. U: *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. Jasna Čapo Žmegač,

Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek, 73-97, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Naklada Jesenski i Turk

Hercigonja Kocijan, Dubravka. 1998. *Psihološki aspekti umiranja i smrti.* Crkva u svijetu, vol.33 No.1

Hromadžić, Azra. 2015. „Where were they until now?“. *Aging, Care and Abandonment in a Bosnian town.* Etnološka tribina 38, vol. 45: 3-29

Hromadžić, Azra. 2017. Affective labour. Work, Love and Care for the Elderly in Bihać. U: *Negotiating Social relations in Bosnia and Herzegovina.* Ur. Stef Jansen, Čarna Brković, Vanja Čelebičić.79-93. Routledge Taylor & Francis Group. London and New York

Morin, Edgar. 2005. *Čovjek i smrt.* Zagreb: Scarabeus naklada

Polić, Rajka. 2008. *Starenje i (ne)moć: U povodu 100.obljetnice rođenja Simone de Beauvoir*. Metodčki ogledi 15, vol.2 : 33-45

Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo

Rihtman Auguštin, Dunja. 1978. *Novinske osmrtnice*. Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, Vol.15 No.1

Škrbić Alempijević, Nevena et al. 2016. *Misliti etnografski. Kavlitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*. Zagreb. HED biblioteka. FF press

Štambuk, Ana. 2007. *Razmišljanja o smrti – dobne i spolne razlike*. Ljetopis socijalnog rada, 14 81): 155-177

Vitez, Zorica. 1988. *Znamenja smrti*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, Zagreb: Zavod za istraživanje folklor

Zeman, Zdenko i M. Geiger Zeman. 2015. „*Young“ heart in „Old“ body. Experiences of Ageing form Older Person's Pespective*. Etnološka tribina 38, vol.45: 72-85

Žuljić, Mijo. 1908. *Današnji vareški dijalekat*. Školski vjesnik

9. ELEKTRONSKI IZVORI

Očevija, mjesto posljednjih kovačnica u Europi. Fondacija Visoki.

<http://www.visoki.ba/artikal/ocevija-mjesto-posljednjih-kovacnica-u-europi/42> (8.3.2017.)

Hrvatska enciklopedija. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL:

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63897> (8.3.2017.)

Luketić, K. 2006. Važno je (po)stati sretan. Zarez- Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja, <http://www.zarez.hr/clanci/vazno-je-postati-sretan> (14.3.2017.)

Budimir, M. 2010. Izvoz staraca u Hercegovinu: domovi preko granice jeftiniji i udobniji. Slobodna Dalmacija. <http://slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/113500/izvoz-staraca-u-hercegovinu-domovi-preko-granice-jeftiniji-i-udobniji> (7.7.2017.)

Maglajlija, V. 2014. Godine čekanja na mjesto u staračkom domu. Aljazeera Balkans <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/godine-cekanja-na-mjesto-u-starackom-domu> (7.7.2017.)

10. POPIS PRILOGA

Fotografije:

Slika 1. Primjer malog dijela postrojenja nekadašnje željezare

Slika 2., 3. Kip radnika – simbol željezare i grada Vareša

Slika 4. S Violetom u šetnji prema groblju

Slika 5. Pogled iz Rudove kuće prema crkvi i groblju

Slika 6.,7. S Rudom na putu prema groblju